

Знамениті події історії України

І. Коляда, С. Марченко,
О. Кириєнко

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Харків
«Фоліо»
2016

ББК 63.3(4УКР)
К62

Серія «Знамениті події історії України»
заснована у 2009 році
Художник-оформлювач
О. Г. Жуков

Коляда І. А., Марченко С. А., Кирієнко О. Ю.

К62 Битва під Берестечком / І. А. Коляда, С. А. Марченко,
О. Ю. Кирієнко; худож.-оформлювач О. Г. Жуков. — Харків:
Фоліо, 2016. — 121 с. — (Знамениті події історії України).

ISBN 978-966-03-5097-7

(Знамениті події історії України).

ISBN 978-966-03-5401-2.

Наймасштабнішою битвою періоду Української національно-визвольної війни 1648—1654 років була битва під Берестечком, де в бою зіткнулися, з одного боку, козацько-селянське військо Богдана Хмельницького, його союзники кримські татари та військо Речі Посполитої — з іншого.

Ця битва мала неабияке значення для обох сторін: поляки прагнули взяти реванш за поразку у попередніх битвах під Жовтими Водами, Корсунській, Пилявецькій, Зборівській та ін. і врешті-решт розправитися з бунтівниками; натомість козакам необхідно було силою зброї остаточно довести право на існування власного державного утворення — Держави Війська Запорозького.

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-03-5097-7
(Знамениті події історії
України)
ISBN 978-966-03-5401-2

© І. А. Коляда, С. А. Марченко, О. Ю. Кирієнко,
2016
© О. Г. Жуков, художнє оформлення, 2016
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2009

ВСТУПНЕ СЛОВО

Українська національна революція середини XVII століття є найважливішим періодом історії України козацької доби. І незважаючи на те, що для українського народу її підсумки були суперечливими: не вдалося відстояти незалежність Української козацької держави, яка до того ж була створена далеко не в межах тогочасних етнічних кордонів України, а людські втрати від воєнних дій, епідемій, голоду, захоплення в турецький полон, міграцій та ін. обчислюються до 70% населення (загальна чисельність якого на 1648 рік становила близько 4—5 млн. чол.), безперечно належить до тих історичних рубіконів, що визначають на століття розвиток народів і націй.

«Українська революція 1648—1676 рр. належить до ряду європейських революцій XVI—XVII ст. Вона становила важливу складову процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації», — наголошує академік В. Смолій.

Цей пасіонарний спалах в Україні, що кардинально змінив хід національної історії, суттєво вплинувши на геополітичний розвиток Східної Європи, був глибоко закономірним явищем. Спрацював комплекс соціально-економічних, національно-релігійних та політичних чинників, які зробили широкомасштабний народний рух у середині XVII століття необхідним і можливим.

Розпочавшись на початку 1648 року, народне повстання досить швидко охопило значну частину території та населення України, переросло у Національно-визвольну війну, яка у свою чергу зумовила

докорінні зміни в національному та суспільно-політичному розвитку і поступово набула характеру національної революції.

Наймасштабнішою битвою періоду Української національної революції середини XVII ст. є битва під Берестечком, де в бою зіткнулися, з одного боку, козацько-селянське військо Богдана Хмельницького, його союзники кримські татари та військо Речі Посполитої, з іншого.

Ця битва мала неабияке значення для обох сторін: поляки прагнули взяти реванш за поразку у попередніх битвах під Жовтими Водами, Корсунській, Пилявецькій, Зборівській та ін. і врешті-решт розправитися із бунтівниками; натомість козакам необхідно було силою зброї остаточно довести право на існування власного державного утворення — Держави Війська Запорозького.

Однак якщо перемога козаків дала б, мабуть, їм усі шанси на остаточний розгром Речі Посполитої, яка знаходилася на межі соціально-політичного краху, та здобуття повноцінної незалежності козацької держави, то перемога поляків, що стала реальністю, лише загострила подальший перебіг національної революції.

Битва під Берестечком залишила багато невирішених питань. В історичній науці і нині немає єдиного погляду на результат битви. Це була катастрофа українського війська, його поразка чи нічия, тактичний відхід козаків? Дискусійним залишається й питання про полонення Б. Хмельницького татарським ханом: чи справді український гетьман був узятий у заручники ханом, чи це був такий маневр Б. Хмельницького для виправдання свого відходу з поля бою. Усе ж якщо оцінювати перебіг бойових дій на полі під Берестечком, то вирішальним фактором у перевазі польського війська над українським стала втеча з поля бою кримського хана, який, позбавивши козаків стратегічно важливої кримської кінноти, прирік їх на поразку. Нез'ясованим також залишається визначення справжніх мотивів утечі хана.

Врешті-решт, якщо поляки й оцінили свою перемогу як реванш за всі понесені шляхтою до того поразки від козаків, то було очевидно, що остаточно придушити козацький рух їм аж ніяк не вдалося,

однак Берестечкова катастрофа (як прийнято ще називати цю битву) зводила нанівець автономію козацької держави.

Катастрофа під Берестечком стала останньою краплею, що переповнила чашу українсько-польської боротьби і зробила неможливим подальше спільне існування шляхетської Польщі та козацької України в єдиній державі. Після цього громадянська війна, що формально тривала в одній країні — Речі Посполитій, остаточно переростає в українсько-польську війну.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ

У середині XVII ст. в українських землях вибухнуло народне повстання, що кардинально змінило хід національної історії. Однак ця подія була закономірним явищем, зумовленим низкою причин соціально-економічного, політичного і національно-релігійного характеру.

На середину XVII ст. погіршувалася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Це було пов'язано насамперед з тим, що наприкінці виснажливої для Західної Європи 30-літньої війни (1618—1648 рр.) Річ Посполита стає одним з головних експортерів хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Така зовнішньоекономічна орієнтація суттєво вплинула на структуру поміщицьких господарств у країні. Для зниження собівартості продукції польська шляхта пішла шляхом «нового» закріпачення селянства та посилення визиску з нього. Поряд з цим у Західній Європі в цей час уже розпочався зворотний процес — поступове звільнення селянства від влади феодалів. «Нове» кріпацтво, що склало основу фільваркового господарства феодала, вирізнялося своєю товарно-грошовою орієнтацією, зростанням кількості продукції, зорієнтованої для продажу на ринок. Фільварок перетворився на орієнтоване на експорт аграрне господарство, що приносило значні прибутки. Його рентабельність та прибутковість забезпечували зростаюча панщина (5—6 днів на тиждень) та невпинно зростаючі натуральні й грошові податки. Влада пана була безмежною: він за своїм бажанням міг визначити долю селянина-кріпака, його родини.

Поряд з цим фільварково-панщинна система гальмувала розвиток капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактурного виробництва в Речі Посполитій, перешкождала формуванню єдиного внутрішнього ринку.

Потерпали в цей час українські селяни не тільки від такої фільварково-панщинної системи та польських панів, але й від так званих «орендарів». Польські пани-феодала часто здавали свої маєтки та землі в оренду підприємцям-євреям, які, маючи на меті в короткий строк повернути з прибутком вкладені гроші, нещадно експлуатували селян, обтяжуючи їх непомірними податками.

У складній ситуації перебувало і міщанство, особливо тих міст, які вважалися приватною власністю феодалів. Міщани виконували повинності та сплачували податки: чинш, церковну десятину та ін. Хоча на початку XVII ст. більшість міст України користувалася магдебурзьким правом, однак на практиці воно часто ігнорувалося або діяло в урізаній формі. Так, самоврядування постійно обмежувалося; вїттів (управителів міста), як правило, призначав польський уряд, а не обирали міщани, як того вимагало магдебурзьке право. До того ж, користуючись правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції, магнати досить успішно конкурували з жителями міст у торговельно-промислових операціях, відбираючи в останніх джерело прибутку.

Незадоволені своїм становищем були і реєстрові козаки. Реєстrove козацтво являло собою проміжний стан між шляхтою і селянством. Реєстрові козаки були звільнені від податків, отримували жалування з державної казни і не підпорядковувалися місцевій адміністрації. На середину XVII ст. авторитет, вплив і активність козацтва зростали, а права дедалі більше обмежувалися, магнати ігнорували козацькі привілеї. Намагаючись узяти козацтво під контроль, польські можновладці після придушення селянсько-козацьких рухів кінця XVI ст. — 20—30-х рр. XVII ст. у січні 1638 року наполягли на прийнятті «Ординації Війська Запорозького», яка, за оцінкою сучасних істориків В. Смолія та В. Степанкова, «фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану зі своєю юрисдикцією та перетворення козацтва на одну із складових частин польського війська, з чіткою

визначеними межами осілості та максимально урізаними вольностями». «Ординація» обмежувала самоврядування реєстровців, скасовувала виборність козацької старшини, ліквідувала козацький суд, на чолі війська замість гетьмана було поставлено польського комісара, а посади полковників обіймала польська шляхта. Крім того, козацький реєстр скорочувався до 6 тис. осіб, а всі виключені з реєстру мали повернутися до свого попереднього стану. Всі ці заходи поклали край «козацькому свавіллю», і наступне десятиріччя увійшло в історію як період «золотого спокою».

Внутрішньополітична ситуація в українських землях у середині XVII ст. характеризувалася також посиленням з боку польських магнатів політики національного та культурно-релігійного поневолення населення України.

Серед чинників, що могли сприяти розгортанню Національно-визвольної війни, можна назвати слабкість королівської влади та зміцнення великого феодального землеволодіння. Слабкість королівської влади найперше полягала у малочисельності власного королівського війська, натомість місцеві магнати, такі як князь Я. Вишневецький, «некоронований господар» Лівобережної України, могли утримувати багатотисячне військо і не підкорятися волі короля.

Окрім цього, королівська влада не мала повного контролю над реєстровим козацтвом, яке перетворилося на впливову силу, яку король Владислав IV, що високо цінував військові здібності козаків і керував ними під час Московської, Хотинської і Смоленської воєн, намагався використати як протипагу магнатській сваволі.

Отже, всі охарактеризовані вище передумови та причини призвели до того, що народне повстання, котре розпочалося на початку 1648 року, охопивши більшу частину території та населення України, невдовзі переросло у Національно-визвольну війну, яка поступово набула характеру Національної революції.

Повстання проти польсько-шляхетського панування розпочалося в лютому 1648 року із захоплення невеличким загоном козаків у 300 чи 500 вояків, очоленим чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, Запорозької Січі, де останнього і було обрано гетьманом Війська Запорозького.

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Про життя Богдана Хмельницького до 1647 року відомо небагато. Вважається, що майбутній гетьман народився 27 грудня 1595 року, на свято Святого Федора Начертаного. Місце народження Б. Хмельницького також достеменно невідоме. Найбільш поширеною є версія, що Богдан Хмельницький походив з українців дрібношляхетського роду (гербу «Абданк»). На думку найбільш авторитетних дослідників біографії козацького ватажка В. Смолія і В. Степанкова, Б. Хмельницький, виходячи з норм тогочасного польського права (зокрема статуту 1505 р.), не належав до шляхетського стану. Адже, по-перше, шляхетство велося по материнській лінії. Якщо шляхтич брав шлюб із плебейкою, він автоматично позбавляв своїх майбутніх дітей шляхетства. А матір'ю Богдана була козачка, тобто особа не гербова. По-друге, Михайло Хмельницький був покараний на інфамію (покарання за якийсь свавілля, борги, відмову коритися судовим ухвалам), що передбачала втрату шляхетства, тому його діти не могли успадкувати шляхетства (принаймні до скасування інфамії), навіть якби він одружився зі шляхтянкою. Інше питання, що у сповненому небезпек повсякденному житті на прикордонні Дикого поля серед козаків, які вважали свій статус вояків рівним шляхетському, юридичні тонкощі, а саме успадкування шляхетства, рідко бралися до уваги, тому син чигиринського підстарости вважав себе повноправним шляхтичем, і цього ніхто не оскаржував.

Як аргумент проти шляхетського походження Богдана наводиться також те, що його сина Юрія король вважав за потрібне nobilitувати (надати дворянський титул). Інший аргумент — те, що за «Ординацією» 1638 року Богдана Хмельницького позбавили посади військового писаря, а посади такого рівня були зарезервовані лише за шляхтичами.

Більш впевнено можна стверджувати, що предки Б. Хмельницького проживали у західному регіоні України. Батько Богдана, Михайло Хмельницький, був на службі у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича. 1620 року він брав участь у поході Жолкевського на Молдавію й загинув у битві з татарами під Цецорою. Матір Богдана була козачкою і, найімовірніше, звалася Агафією. Згодом після смерті чоловіка вона одружилася зі шляхтичем і «королівським жовніром» Василем Ставецьким, який пізніше служив у війську Речі Посполитої в Білорусії.

Логічним є припущення, що Богдан отримав початкову домашню освіту, а далі навчався в парафіяльній школі. Палеографічний аналіз власноруч написаних гетьманом листів виявив почерк з прикметними рисами Київської школи. Тому не виключено, що навчався він у школі при якомусь із київських монастирів. Можливо, десь у 1609 році, на пропозицію гетьмана Жолкевського, батько віддав його до Львівської єзуїтської колегії, де він був учнем Андрея Гонцеля-Мокрського, доктора теології, відомого письменника і проповідника. Там майбутній гетьман навчався п'ять-сім років, де був добре обізнаний із всесвітньою історією, в колегії він дістав глибокі знання латини, досконало володів польською мовою, а згодом навчився ще турецької, кримськотатарської і французької мов. У 1648 році Мокрський входив до депутації львівських міщан до Хмельницького, що облягав Львів із своїм військом і татарами. Гетьман упізнав Мокрського і, залишившись один на один, упав у ноги своєму вчителеві та дякував за навчання.

Вступивши до реєстрового козацтва, Б. Хмельницький під час одного з боїв під Москвою врятував королевича Владислава, і потім той завжди прихильно до нього ставився. 1620 року в битві під Цецо-

рою батько й син Хмельницькі потрапили у турецький полон. Також є думка, що старший Хмельницький загинув у цій битві. Знаходячись у Стамбулі, Богдан фактично виконував обов'язки перекладача при одному з командувачів турецького флоту, водночас удосконалюючи своє знання турецької.

У 1622 році Б. Хмельницький утік з полону (версії про викуп матір'ю чи знайомими вважаються малоймовірними в останніх біографіях Богдана Хмельницького), а батько залишився у Порті й незабаром помер. Також в деяких наукових працях висловлюється думка про фінансову допомогу козаків, які виділили кошти на викуп сина старого товариша.

Про життя та діяльність Б. Хмельницького з 1622-го по 1637 рік також немає достеменної інформації. Усі пізніші оповіді про його великі подвиги у війнах з татарами, турками, Москвою (під час Смоленської війни 1632—1634 рр.) не мають документального підтвердження. Безперечним є лише те, що починаючи з 20-х рр. XVII ст. Б. Хмельницький перебував у лавах козаків, зокрема служив у Чигиринському полку, разом з яким брав участь у військових походах проти татар і поляків.

Десь у тридцятирічному віці Б. Хмельницький одружився з Ганною Сомківною з родини заможного козака з Переяслава. Тоді ж він разом з молодією дружиною оселився на успадкованому від батька хуторі Суботів біля Чигирини. З 1637 року Б. Хмельницький серед вищої козацької старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар підписав капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 року. Восени 1638-го Б. Хмельницький був членом козацького посольства до короля Владислава IV. Є підстави вважати, що він належав тоді до тієї частини старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запорозького з Польщею. Однак подальший хід подій довів майбутньому гетьману повну неможливість досягнення згоди. Польська «Ординація» 1638 року скасувала автономію Війська Запорозького й поставила козаків у безпосередню залежність від польської військової влади в Україні. Б. Хмельницький втратив вій-

ськове писарство (цей уряд був скасований) і став одним із сотників Чигиринського полку.

Наступні роки Б. Хмельницький присвятив переважно своєму господарству на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселище й суміжні землі). Але самого господарства було замало для нього. В українській історіографії існує непідтверджена легенда про те, що 1645 року він разом з козацьким загоном у 2 тисячі вояків перебував на службі французького уряду й, мабуть, брав участь в облозі Дюнкерка, де познайомився з визначним французьким полководцем — принцом Конде.

Цінуючи полководський таланти Б. Хмельницького, король Владислав IV, що готував військову коаліцію проти Османської імперії (у складі Польщі, Венеції та інших держав), мав намір залучити його до командування козаками Війська Запорозького. У квітні 1646 року Б. Хмельницький був одним з козацьких старшин, з якими Владислав IV обговорював у Варшаві плани майбутньої війни. Все це забезпечило Хмельницькому широкі військові й політичні знайомства та зв'язки.

У майбутнього гетьмана було чимало ворогів і задрісників, зокрема це були польські можновладці в Україні, політичні противники короля Владислава IV. Особливо вороже поставився до майбутнього гетьмана новий (з 1633 р.) власник Чигиринщини — коронний хорунжий Олександр Конєцпольський. За допомогою свого чигиринського підстарости Д. Чаплинського, який мав особисті рахунки з Богданом Хмельницьким, він вирішив позбавити його маєтку в Суботіві. Чаплинський вчинив гвалтовий «наїзд» на Суботів (хоч Хмельницький мав на нього королівський привілей з 1646 р.), що було в ті часи звичною справою, зруйнував економію й пограбував майно Б. Хмельницького, а слуги Чаплинського на чигиринському ринку сильно побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог у 1647 році померла дружина Б. Хмельницького, а в кінці того ж року, отримавши інформацію про підготовку невгамовним козацьким сотником козацького повстання, О. Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити Б. Хмельницького, якого врятувала лише

допомога та порука його друзів — чигиринських старшин, зокрема полковника С. Кричевського — кума й однодумця Б. Хмельницького.

Конфлікт з О. Конецпольським і напади його засланців на маєтки та завдана кривда родині Б. Хмельницького стали безпосереднім приводом до початку повстання. Так, у кінці грудня 1647 року Б. Хмельницький з невеличким (300 чи 500 вояків) загоном козаків подався на Запорозжя, де його згодом було обрано гетьманом.

«До вас приніс душу і тіло, сховайте мене, старого товариша, бороніть самих себе! З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині...» — заявив Б. Хмельницький у присутності кошового отамана, старшин та козаків, звертаючись до запорозького товариства. Січове товариство відповіло йому: «Приймаємо тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щирим серцем!»

ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ

Багато істориків подають відомості про те, що повстання Богдан Хмельницький готував завчасно, вже у 1647 році навколо нього сформувалося коло однодумців, були розроблені стратегічні плани. Головним завданням для майбутнього гетьмана було заручитися зовнішньополітичною підтримкою. Ще напередодні розгортання військових дій Б. Хмельницький хотів узяти собі у союзники кримських татар. Підтримка Кримського ханства була надзвичайно важливою для нього, адже вона забезпечувала власний тил і дозволяла посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою, яка могла ефективно протистояти польській. Гетьман сам вів переговори з кримчакми і навіть залишив у Криму як гаранта-заручника свого сина. У середині березня 1648 року союз було укладено, і на допомогу повстанцям вирушило понад 3 тисячі татарських вояків на чолі з Тутай-беєм.

На початку повстання Богдан Хмельницький мав вирішити кілька воєнно-стратегічних завдань: ліквідувати оперативно-стратегічну перевагу польської армії у кавалерії, залучивши до складу повстанського війська татарську кінноту; отримати воєнну допомогу від держав-сусідів, у першу чергу від Османської імперії та Молдови; створити власний артилерійський арсенал, систему розвідки; вирушити із зібраним військом із Запорозжя на Наддніпрянщину та Брацлавщину, використовуючи підтримку населення цих районів,

розгорнути воєнні дії проти польської армії; досягти кінцевого пункту походу — м. Біла Церква, де поставити перед польським урядом ряд вимог: визнати козацтво привілейованим станом Речі Посполитої, повернувши йому права і вольності, збільшити козацький реєстр, гарантувати захист православної церкви, припинити процес насильницького окатоличення.

Поповнення козацького війська навесні 1648 року відбувалося, головним чином, за рахунок повстанців з Київщини й Задніпрянщини (сучасні Полтавщина й Чернігівщина).

Коли воєначальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, дізналися про військово-стратегічні задуми Богдана Хмельницького, то вирішили зараз же, як тільки розпочнеться весна, йти на Запорозжя і там задушити бунт у самому зародку, не допускаючи, щоб він перекинувся на всю Україну.

У квітні 1648 року М. Потоцький послав на приборкання повстанців частину реєстрових козаків на чайках Дніпром під проводом полковників С. Кричевського, С. Вадовського та військових осавулів І. Караїмовича й І. Барабаша, а також відділ німецької піхоти. Вони мали з'єднатися біля Кодака з відділом, який рушив 21 квітня «по-лем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців — понад 2500 чоловік — під проводом комісара Я. Шемберга, 1200 драгунів-українців і понад 1500 жовнірів із кварцяного війська. Це був авангард, слідом за яким рушило через кілька днів з-під Корсуня й головне військо, в якому було не більше 5—6 тисяч вояків.

Перша битва Богдана Хмельницького відбулася на Жовтих Водах (правий берег Дніпра, на південний захід від сучасного Кременчука) 29 квітня — 16 травня 1648 року. 6-тисячний передовий загін поляки зустрівся з об'єднаними козацько-татарськими 9-тисячними силами. При появі татарської кінноті поляки одразу сховались у таборі. Козаки підійшли під самі польські шанці, підкопалися, підвезли гармати, порох та почали приступ. Але поляки мали сильнішу артилерію й відбили напад запорожців. Тоді розпочалася позиційна

боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польський табір, почали його обстрілювати, періодично йдучи на нього приступом: «день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день». 30 квітня 1648 року штурм польського табору розпочався наступом української піхоти за підтримки татарської кінноти. Чисельність татарської кінноти при штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої козацької піхоти. Але поки що козацький штурм не мав успіху. У поляків на вежах було 10 гармат. Б. Хмельницький мав на той час всього 3 гарматифальконети малого калібру. Бойові дії 30 квітня — 1 травня 1648 року показали, що такою силою польський табір не здобути. 8—9 травня татарська кіннота залишила Жовті Води і пішла в район зосередження на Інгульці, де хан збирав усі сили для допомоги Богдану Хмельницькому. Польський табір залишався в облозі козаків.

Б. Хмельницький знав, що Дніпром проти нього йдуть не самі поляки, а реєстрові козаки, послані ними, тобто такі самі православно-руські люди, як і всі українці, лише зобов'язані службою польському королю. І запорозький вождь зважився вплинути на їхні почуття, аби відірвати їх від поляків. Полишивши табір, Б. Хмельницький поспішив до правого берега Дніпра, до урочища Кам'яний Затон, куди ввечері 3 травня підійшли й пристали до берега реєстрові козаки. За допомогою таємних агентів Б. Хмельницький зумів пробудити у реєстрових козаків таку ненависть до поляків, що вони, ледь прийшовши до Кам'яного Затону, перебили своїх начальників І. Барабаша, С. Вадовського, І. Караїмовича та інших і, покидавши їхні тіла у Дніпро, 4 травня приєдналися до сил гетьмана Б. Хмельницького. До Жовтих Вод їх доставили на прохання Б. Хмельницького кіннями Тугай-бея. 12 травня реєстрові полки, що перейшли на бік повстанців, у повному бойовому обладунку пройшли повз обложений польський обоз, давши вітальний залп із самопалів, після чого козаки Переяславського, Білоцерківського полків і драгуни на чолі із своїм капітаном перейшли на бік українського гетьмана. Це змусило С. Потоцького і Я. Шемберка вже 13 травня вдатись до переговорів. Але

через непоступливість спочатку Тугай-бея, а наступного дня С. Потоцького переговори зірвалися, і козаки знову пішли на штурм табору. До вечора козаки вибили жовнірів Шемберка з шанців. Після цього С. Потоцький вирішив розпочати негайний відступ. Вночі 15 травня польське військо вишикувалося для здійснення маршу до урочища Княжі Байраки в умовах козацького оточення не «табором» з возовою рухомою обороною, а в інший похідно-бойовий порядок — так зване «старе польське шикування». Це шикування мало вигляд великого, порожнього всередині кінного чотирикутника, готового з кожного боку до негайної кавалерійської атаки. С. Потоцький просунувся на 8—12 км уздовж урочища Княжі Байраки. Тугай-бей, прагнучи захопити всю здобич, вирішив самотужки розбити супротивника, але поляки мужньо відбивали всі татарські наїзди. Тоді бей покликав на допомогу сили Б. Хмельницького. На світанку була введена у бій козацька піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней. Табір було зупинено і в одній з балок узято в облогу. Втрати польського війська від цих атак були такі великі, що це викликало занепокоєння у татар-союзників, які були зацікавлені захопити якнайбільшу кількість полонених.

Жовтоводську битву в результаті оточення та знищення противника піхотою і артилерією Богдана Хмельницького, кіннотою Тугай-бея було закінчено у першій половині дня 16 травня 1648 року в районі, обмеженому селами (назви сучасні) Попельнасте, Громівка, Холодівка, Григорівка Дніпропетровської області. Командний пункт Богдана Хмельницького на кінцевому етапі битви перебував у Княжих Байраках (біля села Григорівка). Так завершилася перша переможна битва Національно-визвольної війни, що мала величезне політичне і воєнне значення.

Важливим надбанням воєнного мистецтва Богдана Хмельницького у битві на Жовтих Водах було застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил козацької армії. Характерною особливістю битви також стало застосування оперативного маневрування (з урахуванням про-

сування військ), щоб створити вигідні умови для розгрому ворога, зокрема розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема вогнем артилерії. У ході першої битви дуже гостро постало питання забезпечення українського війська артилерією. Гетьман Хмельницький вирішив реорганізувати артилерію. Так, ним була створена легка полкова артилерія на двоколісній тязі та важка польова артилерія, яка ще називалася артилерія головного командування. До першої він зарахував 15 гармат, а до другої — 11. Це був початок якісної реорганізації війська Богдана Хмельницького, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду війська. Забезпечення української армії артилерією залишалося на той час ще незадовільним — до однієї гармати на тисячу воїнів. Пізніше Б. Хмельницький довів цей показник до вимог часу — 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі стане не менше 120 одиниць полкової артилерії і близько 30 гармат артилерії головного командування.

Наступною битвою Національно-визвольної війни Б. Хмельницького була битва під Корсунем, що відбулася 25—26 травня 1648 року. Вранці 25 травня, маючи звістку про поразку передового загону під Жовтими Водами й переконані підсланим козаком у тому, що повстанці значно переважають їх, командувачі 20-тисячних головних польських сил М. Калиновський та М. Потоцький залишили вигідні позиції під Корсунем і, маючи за поводири таємного агента гетьмана, почали відступати, долаючи багато перешкод. 26 травня в одній з балок неподалік від Корсуня поляки, що рухалися обозом, були зупинені й атаковані з усіх боків козацьким військом, яке без урахування козацької кінноти зросло до 15 тисяч.

Поляки зазнали нищівної поразки. Б. Хмельницькому до рук потрапили обидва командувачі польсько-шляхетської армії, 80 великих вельмож, 127 офіцерів, 8520 жовнірів, 41 гармата.

За шість днів до битви під Корсунем помирає король Польщі Владислав IV. Отже, Річ Посполита разом втрачає короля, командирів і армію.

Серед чинників, що сприяли перемозі Б. Хмельницького під Корсунем, було вдале оперативне маневрування козацької армії шляхом проведення форсованого маршу від Жовтих Вод до Корсуня та оточення польського війська в районі Корсунь—Стеблів—Ситники. Для здійснення оперативного маневрування головні сили української армії просувалися у смузі шириною до 13 км, що забезпечило одночасність їх виходу в район битви. При цьому Б. Хмельницький використав високу рухомість татарської кінноти для створення самостійного передового загону, який наздогнав і затримав польське військо, а також прикрив вихід в район битви головних сил української армії. Уже перші битви дарували Богданові Хмельницькому на все життя побратимів — талановитих воєначальників Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна.

Після Корсунської перемоги Б. Хмельницький отаборився під Білою Церквою. Звідти він звернувся до українського народу з Універсалом, закликаючи його взяти участь у Національно-визвольній війні на добрих конях і зі справною зброєю проти своїх «розорителів, озлобителів і супостатів». Козацька армія Б. Хмельницького за короткий час досягла більше 100 тисяч вояків.

Невдовзі після блискучих перемог української армії в битві під Жовтими Водами та Корсунем національно-визвольний рух охопив усю Україну. Влітку 1648 року Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського воєводства була звільнена з-під влади польської шляхти. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині і на Волині. Після втрати майже всього коронного війська в битві під Корсунем єдиною значною воєнною силою Речі Посполитої в Україні була надвірна армія князя і воєводи руського Яреми Вишневецького. Отримавши звістку про поразку під Корсунем, Ярема Вишневецький виступив із Задніпрянщини. На Лівобережжі великі повстанські загоони вже на початку червня 1648 року розгромили резиденцію Яреми Вишневецького в Лубнах, а протягом цього ж місяця здобули Борзну, Ніжин і Новгород-Сіверський. По південній Київщині, Брацлавщині й Поділлю, випалюючи шляхетські садиби й здобуваючи міста та містечка, пройшли загоони Максима Кривоноса, Івана Ганжі,

Олександренка, Чуйка, Трифона з Бершаді, Неминикорчми, Кошки (Кушки), Степка та ін.

У липні-серпні 1648 року з'єднані селянсько-міщанські формування з'явилися на Волині й Поліссі, а наприкінці серпня 1648-го — в Галичині й на Покутті, до осені 1648 року повстанським рухом було охоплено весь простір від Чернігово-Сіверщини до Карпат.

У другій половині червня 1648 року, пробившись із 8-тисячним надвірним військом з Лівобережжя на Полісся, князь Ярема Вишневецький, до якого приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського, проходячи через Котельню, Вчорайше, Погребище, Вахнівку, Немирів та Прилуки, брутально та жорстоко придушувало повстання у цих населених пунктах.

У липні 1648 року, враховуючи невпевненість у перспективі укласти тривале перемир'я з польською владою і прагнучи надати підтримку повстанському руху на Волині і Поділлі, які стали об'єктом каральних дій Я. Вишневецького, Б. Хмельницький дав завдання полковнику М. Кривоносу взяти під свій контроль ситуацію в краї. Для здійснення цього завдання йому підпорядковувалися Білоцерківський, Уманський, Вінницький та Корсунський полки. Штаб М. Кривоноса розташувався у містечку Прилуки. 6 липня повстанський загін під керівництвом білоцерківського полковника І. Гирі та Дмитра Кривоносенка (сина М. Кривоноса) почав штурм Махнівки (35 км північніше Прилук), родового маєтку Тишкевичів. Зважаючи на благання київського воєводи Я. Тишкевича врятувати його маєтки від повстанців, князь Я. Вишневецький, який перебував під Острополем (на Волині, 25 км на південний схід від Старокостянтинова), швидким маршем рушив на Махнівку і підійшов сюди у той момент, коли повстанці захопили містечко. Раптова атака кінного загону Я. Вишневецького була несподіванкою для повстанців. Того дня йшов сильний дощ, порох став вологим, і тому кінні корогви поляків, які атакували повстанців, не зазнали відчутних втрат. Козаки, залишивши Махнівку, негайно перейшли до польової оборони під захист 12-рядного табору з возів. Підійшовши до козацького табору з основними силами, Я. Вишневецький не наважився його

атакувати і відійшов за р. Гнилоп'ять. Уранці 18 липня козацький табір, зберігаючи бойовий порядок, вирушив у напрямку Погребища. Посилюючись підкріпленнями, які привів з м. Прилуки М. Кривоніс, повстанці знову оволоділи Махнівкою. Я. Вишневецькому вдалося відірватися від посланих навздогін за ним козаків, просуваючись швидким маршем за маршрутом Бердичів—Чуднів—Чорторія—Гриців—Росолівка (під Старокостянтиновом).

23 липня 1648 року повстанський корпус Максима Кривоноса здобув Полонне. У той же час під Старокостянтиновом війська Я. Вишневецького і Я. Тишкевича з'єдналися із 1200 вояками королівської гвардії під проводом обозного Самуїла Осинського і 1200 вояками ордонансної кінноти і драгунами Заславського під командою Кшиштофа Корицького. 25 липня у таборі Вишневецького дізналися, що військо Кривоноса знаходиться за півтори милі від Костянтинова. Полонений козак розповів, що Кривоніс має намір атакувати місто цієї ночі. Війська воевод, що стояли трохи західніше Старокостянтинова, почали підтягуватися до міста. Його зайняла піхота, а кіннота стояла в полі, пильнуючи супротивника. На ранок 26 липня під Старокостянтиновом, біля Росоловецької переправи, на лівому березі Случі, отаборилися всі магнатські сили. Незабаром підійшов сюди ще й загін полковника Суходольського кількістю 2300 солдатів, у тому числі 500 піхотинців. З'єднані шляхетські війська досягали 10—15 тисяч вояків.

У середині дня 26 липня до правого берега р. Случі підійшли роз'їзди козацької розвідки. Від магнатського табору через брід вирушив розвідувальний загін, якому в сутичці вдалося полонити козака. На допиті він повідомив, що у Кривоноса 50 тисяч війська, із них близько двох третин складала погано озброєні повсталі селяни. Власне козаки становили не більше 16 тисяч чоловік. Військо Кривоноса йшло двома колонами, у першій маючи кінноту, у другій — табір із пішими козаками й повстанцями. Князь Ярема вирішив вишикувати своє військо вздовж Случі, маючи в тилу Старокостянтинів. Польська армія була вишикувана у традиційний для себе спосіб: на правому крилі стояла кіннота Корицького і Тишкевича, на лівому —

Вишневецький зі своєю кіннотою, а в центрі — піхота з артилерією. Князь наказав кількомстам охотників-герцівників перейти річку та зав'язати бій з козацькою кіннотою.

Козаки річкою дозволили переправитися ворожим герцівникам. Відбивши їхню атаку, козаки почали переходити річку вбхід. Кривоніс, певний у своїй чисельній перевазі, рушив у фронтальний наступ усією своєю кіннотою. В авангарді йшов Білоцерківський полк Івана Гирі. Кінним козакам протистояв, захищаючи переправу біля млина на річці, Самуїл Осинський із ротою мушкетерів королівської гвардії та з парою невеликих полкових гарматок, підтриманий батареєю гармат Вишневецького. Шляхтичі понесли значні втрати, але завдяки зосередженому гарматному вогню наступ козаків був відбитий.

Далі Кривоніс кинув у бій усі свої сили: в поле вийшла не прикрита табором піхота. Після запеклого бою козаки змушені були відступити. Шляхтичі відразу ж нанесли контрудар кількома хоругвами магнатської кінноти. Побачивши успіх, князь кинув у бій усю свою кінноту, що переслідувала втікачів аж до віддаленого на півтори милі козацького табору. Князь мав явний намір на плечах відступаючого ворога увірватися до укріпленого табору.

Магнатська кіннота зайняла навколишні горби, чекаючи на прихід піхоти і артилерії, необхідної для штурму табору. Піхота переправилася через р. Случ лише надвечір. Зважаючи на сутінки, значну кількісну перевагу козацької армії та сильний рушничний і гарматний вогонь із табору, шляхтичі відмовилися від спроби його здобути і відступили на свій берег річки. Я. Вишневецький, що наполягав на негайному штурмі табору, не зміг переконати у своїй правоті інших магнатських керманічів, передовсім Я. Тишкевича. Того дня козацькі війська втратили 2—3 тисячі вояків, не рахуючи в'язнів, у тому числі було полонено сотника Полуяна, що, можливо, був командиром кінноти козацького авангарду. Від Полуяна, який, за повідомленням польської сторони, був обізнаний з інформацією на рівні гетьманських козацьких рад, стало відомо про те, що аби прикрити подаль-

ший наступ на захід Б. Хмельницького, М. Кривоніс мав завдання якнайдовше затримати сили Я. Вишневецького.

27 липня бойові дії не велися. М. Кривоніс обмірковував подальший хід бойових дій, зокрема план форсування Случі наступного дня, чекав на Корсунський полк, який прибув у район бойових дій надвечір. Крім того, до М. Кривоніса підійшло підкріплення — понад 10 000 повсталих селян. Увечері М. Кривоніс переправив через річку, вище Старокостянтинова, частину своєї кінноти з наміром вдарити в тил шляхтичів.

Повстанська армія користувалася всебічною підтримкою місцевого населення. У ніч з 26 на 27 липня 1648 року мешканці Старокостянтинова завезли до табору Кривоніса значну кількість провіанту та пороху. Про це 27 липня стало відомо Я. Вишневецькому, в результаті чого більше 40 міщан міста було страчено.

Отримавши звістку про наближення армії Б. Хмельницького, магнатська військова рада, зібрана Я. Вишневецьким, прийняла рішення відірватися від супротивника й відступити на захід. Я. Вишневецький продовжував наполягати на штурмі табору, Я. Тишкевич так само наполягав на відступі, інші командири вагалися, але позаяк князь не мав влади наказати іншим командирам чинити, як він вважав за потрібне, було прийнято рішення про відступ.

Готуючись до відступу, Я. Вишневецький наказав командиру піхотного полку Осинському захопити до світанку позиції біля броду на лівому березі Случі і затримати протягом дня 28 липня козаків, забезпечивши відступ війська на захід. Щойно з'явилися перші ознаки світанку, магнатський обоз, гвардійський полк і піхота Суходольського рушили до Кульчина (30 км західніше Старокостянтинова), а за ними пішла кроком кіннота.

Тим часом козацький табір виступив у напрямі магнатського табору і на ранок 28 липня з'явився біля річки, нав'язавши силам Вишневецького новий бій, на який шляхтичі не очікували. Коли М. Кривоніс розпочав наступ, магнатський табір, піхота і артилерія відійшли на відстань до двох миль від Старокостянтинова. Брід через Случ спочатку прикривала рота піхоти (120 солдатів) під проводом

Осинського, але незабаром її змінили драгуни Домініка Заславського. Після світанку шляхтичі побачили на правому березі Случі козацьке військо, вишикуване у бойові порядки. За сигналом козаки почали форсувати річку. Кривоніс наступав усіма своїми силами, і шляхетський ар'єргард не витримав такого натиску. Козаки широким фронтом почали переправлятися через Случ.

На правому фланзі Максим Кривоніс поставив табір, на лівому — кінноту, а в центрі — артилерію. Таке розташування української козацької армії було обумовлено недостатньою наявністю кінноти, що створювало тактичну перевагу на користь армії Вишневецького. Повстанське військо мало бойовий порядок, побудований за принципом сильної взаємної підтримки окремих його тактичних частин, програвало ж воно у важливому параметрі бою — маневреності. Відсутність необхідної кількості кінноти не дозволяла Кривонісу вишикувати своє військо за схемою зустрічної, як це зробив Б. Хмельницький на Жовтих Водах та під Корсунем.

Швидко зорієнтувавшись у ситуації, князь повернув назад кінноту. Магнатське військо стало так: Кшиштоф Корицький і Януш Тишкевич займали праве крило, князь Вишневецький — ліве. У центрі став Суходольський, піхота Осинського і артилерія. Ярема Вишневецький вирішив використати сприятливі умови й атакувати козаків, які щойно переправилися і ще не вишикувалися в розгорнуті бойові порядки, кавалерією.

Кривоніс розпочав форсування Случі лівим крилом війська. Вишневецький стримав вогонь артилерії і дав наказ своїм військам до вданого відступу, дозволяючи таким чином козакам переправитися. Кривоніс сприйняв це як ознаку паніки серед шляхти. Коли переправилося більше десяти тисяч козаків, на них вдарила одразу вся магнатська кіннота. Козаків з важкими втрачати було витіснено за річку аж до табору, а магнатська кіннота повернулася на попередні позиції. Подібний маневр було повторено тричі.

Те, що М. Кривоніс спіймався на таку хитрість тричі, можна пояснити тільки тим, що він покладався на свою кількісну перевагу і був певний, що за наступним разом розіб'є княжу кінноту. За третім

разом на чолі шляхетської атаки став сам князь Вишневецький. Перейшовши в переслідуванні козаків через річку, Ярема атакував козацькі гармати, здобувши 4 чи 5 великих гармат, дві гаківниці і дві ожиги (можливо, записи діаріушів плутають між собою гаківниці і ожиги). Було здобуто 21 коронний прапор, захоплені козаками під Корсунем і Жовтими Водами. Ліве крило і центр козацького фронту припинили існування. Незайманим лишився лише табір. Переправлена попередньо на лівий берег Случі козацька кіннота не наважилася вдарити в тил силам Вишневецького.

Я. Вишневецький хотів, використовуючи і тактичну і психологічну перевагу, вдарити кіннотою на табір. Не погодився на це Тишкевич, що з одного боку викликало озлоблення князя, а з другого — похитнуло авторитет київського воеводи серед його солдатів. Не маючи іншого виходу, князь облишив козацький табір у спокої, прикрився ар'єргардом і розпочав відступ далі на захід, через Кульчин до Збаража. М. Кривоніс незабаром перейшов на другий берег Случі й зайняв Старокостянтинів.

Втрати козаків і повстанців протягом дводенної битви скоріш за все становили від 4000 до 10 000 вбитими і пораненими, тоді як шляхетичі навряд чи втратили більше як 500 вбитих. Битва із стратегічної точки зору не мала великого значення і не вплинула на подальший хід подій. Марш Кривоноса не був зупинений — його корпус незабаром зайняв Волинь і Поділля, а також узяв в облогу Кам'янець. Козаки не змогли зв'язати магнатські сили до моменту підходу головних сил козацько-татарського війська Богдана Хмельницького, який 30 липня ще перебував у Паволочі.

Військова кампанія Я. Вишневецького на Волині та його нещадна розправа з повстанцями страшенно роздратовала козаків. Якщо у кінці червня 1648 року Б. Хмельницький і старшина, які перебували у Чигирині, вирішили припинити військові дії, дожидаючись повернення свого посольства з Варшави, та відпустили татар до Криму з ясиром, то тепер (у липні 1648 р.) страх перед утратою своєї провідної ролі примусив Б. Хмельницького перервати миролюбну політику й знову взятися до збройної боротьби. Уже на початку липня

1648 р. він проводить мобілізацію і стягує до себе лівобережні полки, викликає собі на поміч татар. 20 липня 1648 року Б. Хмельницький зі своїм штабом стояв уже в Павлолі. Він надіслав листа до князя Заславського, де мотивував припинення перемир'я провокуючими діями та свавіллям князя Яреми Вишневецького, які, мовляв, обурили й роздратували увесь український народ.

Протягом серпня 1648 року польський уряд для придушення всенародного повстання в Україні сформував армію в районі Глинян (поблизу Львова) та біля замку Човганський Камінь. Це військо мало 80—90 гармат і нараховувало 32 тисячі вояків шляхетського ополчення, 8 тисяч німецьких найманців і 40—50 тисяч шляхетських слуг і обозної челяді. Річ Посполита переживала період міжкоролів'я, і відсутність твердої влади проявилася у неспроможності панівних кіл створити єдине командування каральними військами. Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) — князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга і коронного хорунжого Олександра Конєцпольського. Регіментарі не були однакові у своїх рішеннях і не мали авторитету серед війська, якому бракувало єдності і дисципліни. На початку вересня 1648 року коронні війська виступили з місць свого базування на Волинь. Назустріч їм із району Маслового Ставу через Білу Церкву — Паволоч — Погребище — Хмільник на Старокостянтинів рушила українська армія (біля 30 тисяч вояків) і загін буджацьких татар (біля 600 вояків).

Під Пилявцями, на правому березі річки Ікви (за іншими даними — Пиляви), українське військо збудувало добре укріплений табір. Окремо на лівому фланзі головних сил української армії розташувалась кіннота Максима Кривоноса. Козацька піхота зайняла греблю, що сполучала обидва береги річки, і збудувала на ній шанці. 19 вересня 1648 року підійшло польське військо і стало табором на протилежному березі річки. Вирішальна битва розпочалась 21 вересня 1648 року запеклими боями за греблю через р. Ікву. Польські хоругви під командуванням Я. Тишкевича, Йордана і Осинського розпочали штурм українського табору і зуміли відкинути козацькі застави, що

обороняли греблю. Коронні підрозділи відразу ж через неї почали переходити на правий берег і утворили плацдарм для подальшого наступу.

Протягом другого дня козацька піхота відбила свої позиції на греблі. У ніч на 23 вересня 1648 року до козацького табору прибув на допомогу 4-тисячний загін буджацьких татар, очолюваний Айтимир-мурзою та Адлает-мурзою (на думку деяких дослідників, татари прибули лише 25 вересня 1648 року, а гучні вигуки і мушкетна стрілянина у козацькому таборі нібито на честь прибулих союзників мали, за задумом Б. Хмельницького, ввести в оману польське командування. Вранці 23 вересня 1648 року українська армія (лівим флангом командував М. Кривоніс, центром — І. Чорнота, правим — К. Півторакожух) вишикувалася в бойові порядки на полі бою. Першою нанесла удар шляхетська кіннота. Витримавши потужний натиск ворожих хоругв, українська піхота за підтримки артилерії розпочала контрнаступ. Козацькі полки швидко захопили греблю, перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки. Не витримавши натиску і піддавшись зростаючій паніці, польські війська почали безладно відступати. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликло з поля бою всі підрозділи і розпорядилося підготуватись до відходу табором. Під вечір, наздоганяючи ворога, українська армія на чолі з самим гетьманом Б. Хмельницьким дійшла аж до перших рядів польського табору. В ніч на 24 вересня 1648 року польське командування розпочало відступ, який незабаром перетворився на панічну втечу.

Українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн злотих. Блискуча перемога української армії в Пилявецькій битві мала велике воєнно-політичне значення. В результаті битви під Пилявцями польську армію було розгромлено, повністю звільнено Волинь і Поділля, склалися сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузливо називали «пилявчиками».

Отже, намагаючись «якнайшвидше придушити козацьке свавілля» у самому зародку, Польща кинула проти повстанців коронні війська. Козаки не тільки витримали удар, а й протягом короткого часу тричі розгромили ворога: у битвах під Жовтими Водами і під Корсунем у травні 1648-го та під Пилявцями у вересні цього ж року. Вже в ході цих баталій яскраво виявився військово-стратегічний талант Б. Хмельницького. Успіхи повстанців на початковому етапі боротьби значною мірою пояснюються двома вдалим організаційними кроками гетьмана: залученням на свій бік реєстрового козацтва та використанням зовнішньополітичної підтримки.

Окрилений успіхом перших серйозних військових операцій, Б. Хмельницький продовжує похід на захід, бере в облогу спочатку Львів (8—26 жовтня), а згодом Замостя (6—21 листопада). Для організації боротьби місцевого населення Белзького, Волинського і Руського воеводств проти шляхетського панування він відправив у різні райони свої полки. Вони не тільки організували місцеве населення у загони, але й допомагали їм у реальних військових діях. До середини листопада 1648 року вони разом із загонами місцевих повстанців звільнили весь західноукраїнський регіон.

Восени 1648-го Богдан Хмельницький зупинив наступ і уклав перемир'я під Замостям. Обставини таких дій історики пояснюють насамперед тим, що у цей час гетьмана турбувала проблема боєздатності власного війська, адже з численними перемогами накопичувалася і втома повстанців. Частина полків за наказом гетьмана почала діяти самостійно, інша незначна частина війська, захопивши трофеї, самовільно його полишала. Ситуація в українському війську ускладнювалася нестачею коней та облогової артилерії. Свою роль відігравали відірваність від баз постачання, голод, епідемії. Військові сили гетьмана у цей час обмежувалися лише 30—40 тисячами вояків. До того ж, насувалася зима, а до ведення бойових дій у зимових умовах військо не було підготовлене.

Не міг у цей час Б. Хмельницький повною мірою розраховувати і на кримських татар. Перед наступом на Львів українське військо

у вересні 1648 року неподалік від Ямпольа з'єдналося з ордою Крим-Гірея. За свідченням деяких джерел, татари обіцяли свою підтримку лише на місяць. І справді, після облоги Львова, обтяжені здобиччю, основні сили орди на чолі з калга-султаном (першим заступником хана) повернулися до Криму, а з Б. Хмельницьким залишилися лише незначна частина формувань Тугай-бея.

Козацька старшина, яка вже достатньо зміцнила свої позиції, побоювалася подальшого наростання народної боротьби. Вона бажала закріпити свої позиції юридично, підписавши з поляками перемир'я. Гетьман також чудово розумів, що виснажене та розбурхане воєнними діями українське суспільство терміново необхідно було взяти під контроль, визначити подальші свої дії з огляду на можливі перспективи для українських земель. Б. Хмельницький пішов на хитрість: він дозволив радикально налаштованій частині війська піти на безнадійний штурм Замостя і використав цю невдачу для зміцнення власних позицій.

Осінь кампанія 1648 року після Пилявецької битви проводилася не стільки з метою включення західного регіону до складу козацької держави, скільки для визнання Річчю Посполитою за Україною (Руссю) таких самих прав, які мало Велике князівство Литовське. Причому ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон нового короля (Владислав IV помер у травні 1648 року) Яна Казимира.

Б. Хмельницький та його прибічники припустилися, на думку деяких істориків, стратегічної помилки, яку згодом так і не вдалося виправити: замість того щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М. Кривоніс і П. Головацький), вони пішли 21 листопада 1648 року на укладення перемир'я з Яном Казимиром, згідно з яким передбачалося повернення козацької армії в Україну. Поряд з цим Б. Хмельницький відмовився (крім окремих випадків) від надання будь-якої допомоги шляхтичам, які наважувалися повернутися до своїх володінь, наполіг на збереженні козацьких прав за тими селянами і міщанами, які продовжували перебувати у складі козацької армії. 20 лютого 1649 року у Переяславі розпочалися українсько-польські

переговори. Їх перебіг показав, що на цей час гетьман, переосмисливши уроки торішньої боротьби, вперше сформулював свою основну державницьку програму. У подальшому її було розвинено під час його квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського. Посли від польського короля вручили Б. Хмельницькому грамоту на гетьманство, булаву і стяг. Нова політична програма гетьмана містила першочерговим завданням включення до складу Української держави західного регіону. Згідно з умовами укладеного 25 лютого 1649 року з польським посольством перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України, кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити по річках Горинь, Прип'ять, м. Кам'янець-Подільському. Польським підрозділам, урядовцям і шляхті було заборонено переходити цю лінію кордону.

23 грудня 1648 року Богдан Хмельницький на чолі повстанського війська триумфально вступив до Києва. Його зустрічали як «українського Мойсея», що «визволив свій народ від польського рабства».

Після взяття під контроль значної частини українських земель та ліквідації в них польської адміністрації гостро постало питання про власну систему органів державної влади та управління. Слід було налагоджувати економічне життя України. Специфічні засади внутрішньої організації козацької держави сформувалися під впливом двох основних чинників: традицій та звичаїв суспільного життя українців, насамперед Запорозької Січі, яка стала своєрідним зародком новоствореної держави, та складного геополітичного становища, яке обумовлювало постійну ситуацію надзвичайного і воєнного стану в державі. Обидва чинники визначили напіввійськовий характер української державності. Саме в цьому контексті слід сприймати й назву козацької держави — Військо Запорозьке.

За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн осіб. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні, що давало

змогу в екстремальних умовах згуртувати й мобілізувати народні маси на боротьбу. Кількість полків не була сталою: якщо у 1649 році їх налічувалося 16, то у 1650-му — вже 20.

Функціонування держави виявилось в запровадженні власного територіального поділу, створенні та діяльності органів влади, введенні своєї податкової системи.

Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала система органів влади. Ця система фактично дублювала модель управління Запорозької Січі. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання.

Проте вона не була постійно діючою, до того ж Богдан Хмельницький з метою зміцнення гетьманської влади частіше скликав Старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти — універсали. Система органів влади мала три рівні — генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний — із сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, у малих, але привілейованих — отаманами.

Фінансову сферу держави гетьман контролював особисто. Поповнення державної скарбниці здійснювали із чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та з податків.

Армія сформувалася на організаційних принципах Запорозької Січі. Її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо

якого об'єдналося повстале селянство та міське населення. Під час боротьби талановитими воєначальниками виявили себе полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий та ін. Армія формувалася із добровольців і у вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 100—150 тисяч вояків.

Соціально-економічна політика Богдана Хмельницького та його уряду залежала від результативності воєнного і політичного протистояння з Річчю Посполитою, позиції козацької старшини та народної підтримки. На визволених землях активно відбувався процес ліквідації фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю.

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ 1649 РОКУ

На початку травня 1649 року в умовах небажання польського уряду продовжувати переговори з представниками козацької держави і йти на подальші поступки, Богдан Хмельницький розпочав нову мобілізацію до армії, що отримало цілковиту підтримку народних мас.

Тим часом польська сторона, використавши умови перемир'я, також стала готуватися до відновлення бойових дій і вже в травні 1649 року розпочала масований наступ на українські землі. Річ Посполита підготувала комбінований удар, який здійснювали три потужні збройні формування на чолі з королем Яном Казимиром, Яремою Вишневецьким та великим литовським гетьманом Янушем Радзивіллою.

Доля воєнної кампанії 1649 року значною мірою визначалася під Лоевом.

Уранці 21 липня 1649 року козацькі полки почали наступ на позиції литовського війська. Радзивілл негайно вивів у поле кінноту. Праве крило атакуючих спершу відступило, але під лісом козаки спішилися й сильним вогнем відкинули литовську кавалерію, а ліве крило, перейшовши в контрнаступ, почало заходити їй у тил, щоб відрізати від табору. Здавалося, ще одне зусилля — й ворог кинесться навтьоки, однак у цей час на полі бою цілком випадково з'явилися підрозділи жовнірів, що поверталися з роз'їздів. Вони несподівано атакували з тилу козацьку кінноту й таким чином урятували Радзивілла від

поразки. Потрапивши під удар із двох боків, козаки не витримали і відійшли до лісу. Кричевський вирішив повернутися до свого табору й очікувати там на полковника С. Пободайла, який мав прибути з боку Брагина. Однак той запізнився. До того ж частину його війська розбили литовці, а решті Радзивілл перешкодив об'єднатися з Кричевським. Останній, очевидно, довідався, що вороги захопили переправу й атакують козаків Пободайла, котрі закрилися в таборі, і вирішив допомогти їм. Надзвичайно швидко він навів порядок у своїх полках, збудував у лісі міцний табір і в бойовому порядку вирушив назустріч Радзивіллові. Литовський гетьман кинув проти Кричевського основні сили своєї армії, й спалахнула запекла січа. Козаки відступили до свого табору в лісі, де відчайдушно боронилися. Після двогодинного невдалого штурму, коли вже почало сутеніти, Радзивілл дав відбій. А вночі обложені непоміченими вислизнули з оточення. Однак вони не забрали із собою смертельно пораненого (в голову й бік) Кричевського — коли вранці жовніри захопили порожній табір, неподалік від нього вони знайшли на ношах полковника та лише трупи козаків, бо всіх пораних обложені забрали із собою. На думку В. Липинського, Кричевського залишили за його власним наказом. Зберігаючи свідомість, він надзвичайно болісно переживав свою поразку, яка, на його думку, відкривала Радзивіллові шлях в Україну, нещадно картав себе за те, що з його вини загинуло стільки козаків. Останні дні життя цього мужнього й талановитого полководця були суцільною моральною мукою. Він відмовлявся розмовляти з переможцями (хоча фізичний стан дозволяв йому це); коли полковникові нагадували про його шляхетське походження (він походив з Берестя) та минулі заслуги перед Річчю Посполитою (Кричевський був улюбленцем коронного гетьмана С. Конєцпольського), то лише за мімікою бранця можна було здогадатися, що йому неприємно все це слухати, й він «стенав плечима». Радзивілл оточив Кричевського особливою увагою й марно намагався викликати його на відвертість. Весь час важко зітхаючи та все повторюючи слова про загибель 30 тисяч козаків, полковник жадав лише одного — якнайшвидшої смерті. 24 липня серце вірного соратника Богдана Хмельницького, славного полковника Кричевського перестало битися...

Радзивілл наказав його поховати й насипати над ним високу могилу (між іншим, за розпорядженням гетьмана були поховані всі виявлені загиблі козаки — близько 7 тисяч — у 19 великих курганах).

Як показав подальший розвиток подій, Кричевський даремно так суворо картав себе за свою невдачу: незважаючи на поразку, він таки добився виконання стратегічного плану — не допустити вторгнення литовського війська на українські землі. Радзивілл одержав піррову перемогу, та не зміг розпочати наступу на Україну.

Наступ Радзивілла на Київ було зупинено С. Кричевським під Лоевом.

31 травня 1649 року 20-тисячне польське військо вторглося на південно-східну Волинь. Українські полки І. Донця, А. Романенка, Г. Яцкевича, Д. Кривоносенка й Таборенка разом із селянами і міщанами намагалися стримати ворога. Відбулися бої в околицях Заслава, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Остроколі та в інших містах. Десятки поселень було повністю знищено жовнірами. Вся південно-східна Волинь стала театром бойових дій. Основні сили польської армії на чолі з польним гетьманом А. Фірлеєм спинилися табором під містом Старокостянтинів. Дізнавшись про відновлення воєнних дій, Богдан Хмельницький негайно вирушив у похід, маючи на меті звільнити українські землі від Перемишля до московського кордону. Відвівши полки до Збаража, польське командування розпочало підготовку до відбиття можливого наступу козаків. До початку липня 1649 року кількість жовнірів зростає до 15 тисяч вояків. Б. Хмельницький, маючи у розпорядженні значно більшу кількість війська, об'єднався 8—9 липня з кіннотою Іслам-Гірея (близько 30 тисяч вояків) і вирішив розпочати наступ.

Вранці 10 липня 1649 року українсько-кримська кіннота з'явилася під Збарожем. Так розпочалася відома в історії Збаразька облога. Упродовж липня—початку серпня Б. Хмельницький провів 7 великих приступів. Під час останнього генерального штурму 6 серпня козаки групами по 15—20 чоловік тягли 15 гуляйгородів, які були поставлені на колеса, підносили величезні штурмові драбини. По збаразькому замку і ворожому табору били козацькі гармати. Але

обложені не збиралися здаватися. Гриміли польські гармати, сіючи смерть, часті вилазки збивали наступ українського війська. Лише 400 козакам вдалося здертися на вал і поставити там свій прапор, але штурм було відбито.

На підмогу обложеним з-під Любліна вирушило військо, очолюване королем Яном II Казимиром. Дізнавшись про це 7 серпня через розвідників, Богдан Хмельницький для продовження облоги фортеці залишив частину військ під командуванням генерального обозного Івана Черняти під Збаражем, а сам з головними силами та ханом вночі з 14-го на 15 серпня зняли з позицій і вирушили назустріч Яну II Казимиру. Тим часом 20-тисячне польське військо, прибувши 13 серпня в околиці Зборова, готувалося до переправи через болотисту річку Стрипу. Два дні король був змушений чекати, поки відновлять переправу через річку, яка була пошкоджена перед цим сильними зливами. Відісланий 14 серпня королем розвідувальний загін упродовж дня не зміг виявити присутності противника, хоча, за даними одного з шляхтичів, той перебував від них «лише в одній милі». Основні сили українсько-татарських і польських військ зустрілися під Зборовом на річці Стрипі, менше ніж за день їзди від Збаража (45 км), маючи на меті атакувати поляків на марші.

Вранці 15 серпня, спокійнісінько почавши переправу через Стрипу, коронне військо зненацька було атаковане супротивниками. Коли переправилася піхота, артилерія і частина кінних хоругв, у Зборові вдарили дзвони, які стали сигналом для навального козацького наступу. Шляхта з посполитого рушення, що тільки-но підійшла, якраз сіла обідати і зустріла нападників з ложками в руках. Окремі магнатські загони намагались чинити опір, але швидко були розбиті. Частина шляхти змогла зачинитися в Зборові, її врятувало те, що татари кинулися грабувати обоз. Король усе це бачив, але не мав змоги допомогти. Переправа виявилася забита возами, і перекинути частину своїх сил назад на правий берег він не міг. Разом з тим вози не дали татарам вдарити на основну частину польського війська, що стояло на лівому березі.

У цій ситуації Богдан Хмельницький виявився блискучим стратегом. Skorиставшись природними умовами, він розбивав поляків по

частинах. Поки татари добивали шляхту на правому березі Стрипи, гетьман готував свої основні сили для атаки на королівську армію. Ян II Казимир, уже знаючи про появу в його тилу татар, розумів, що зараз його атакують з фронту. Тому він вишикував військо в бойовому порядку, поставивши в центрі німецьку піхоту й артилерію, та вислав передовий загін на чолі з князем Самуелем Корецьким у розвідку. Авангард Корецького одразу ж був атакований татарами і змушений був відступити. Опівдні татари вдарили по правому флангу польської армії, але тут їх зустріли сильним вогнем драгун. Татари перегрупувались і атакували вже лівий фланг. Поляки не витримали удару і почали відступати. Вислане королем підкріплення не змінило ситуації. Лівий фланг був розбитий, центр оголився. Хмельницький цим скористався, і татарсько-козацькі загони вдарили на німецьку піхоту. Але останні виявились не з лякливих. Козаки і татари були зустрінуті сильним рушничним і гарматним вогнем, король особисто повів війська в атаку. Розгрому вдалося уникнути, проте поляки опинилися в дуже скрутному становищі. Вони виявились зі всіх сторін оточеними і зазнали великих втрат. Допомоги чекати було марно. Польська армія почала споруджувати укріплений табір. Згідно із складеною в ході битви або після неї картосхемою, він охоплював майже всю східну частину сучасного Зборова. Із заходу і півдня його прикривала болотиста долина річки Стрипи, а з півночі і сходу поляки укріпилися валами і возами. Найгірше укріпленою виявилась північна частина табору, яку прикривали в основному вози. Польські загони також утримували місто Зборів і переправу. Татарсько-козацька кіннота зім'яла польський ар'єргард і почала різанину. Втративши у бою близько 4 тисяч чоловік, польський король, німецькі найманці та артилерія (приблизно 15 гармат різного калібру) переправилися через Стрипу і розпочали будувати табір. Місце для табору було вдалим для оборони. Стрипа загороджувала війська короля з трьох боків, а три мости з'єднували польський табір із стародавніми оборонними спорудами Зборова.

Козаки, виставивши ряд гармат, обстрілювали табір. Козацька артилерія, що складалася з гармат, здобутих у польських гарнізонах за рік до того, була досить сильною, щоб обстрілювати табір з одного

кінця до іншого. В таборі розпочалася паніка, шляхтичі ховалися у вози і під вози, а король власноручно виганяв їх звідти палашем. В ніч з 15-го на 16 серпня 1649 року коронні війська збудували ряд земляних укріплень у найбільш незахищених частинах табору. Однак до ранку так і не вдалося закінчити вал у північній його частині.

Козацька армія стояла на правому березі річки Східна Стрипа (ліва притока Стрипи) в районі сучасного села Тустоголови, а на Тустоголівській горі розмістилися козацькі гармати, з яких обстрілювали табір і переправу. Татарський кіш розмістився між сучасними селами Тустоголови і Підгайчики. Ці дані підтверджує один із польських щоденників, в якому йдеться про те, що гетьман і хан розбили свої намети на відстані півпольської милі (3,5 км) від королівського табору під лісом. Уночі серед поляків почалася паніка. Дві хоругви втекли. Ян II Казимир був змушений їздити табором і показуватися всім, що він не покинув свого війська. За порадою канцлера Є. Осолінського було послано листа до Іслам-Гірея, в якому пропонувалось відійти від Хмельницького.

Вранці 16 серпня битва розгорілася з новою силою. Спершу козацькі війська під керівництвом миргородського полковника Матвія Гладкого після кількох невдалих спроб захопили Зборів. А близько полудня козацька піхота атакувала королівський табір. Основний удар був з півночі на погано укріплену сторону табору. Козаки витягнули на захоплену ними церкву гармати і почали з неї дуже сильний обстріл поляків. Вони двічі вривалися в середину табору, один козак навіть поставив хоругву на вал. Шляхта запанікувала. Король ходив з палашем і виганяв багатьох «вояків» з-під возів. Становище рятувала обозна челядь, якій вдалося відбити козацькі атаки. Козаки готувалися до третього наступу, який, як зазначають більшість достовірних джерел, мав стати останнім для поляків. Але несподівано Хмельницький відмінив атаку.

У цей час ситуація в польському таборі ставала критичною. Нестача людей і провіанту не давала надії на утримання позицій, не кажучи вже про перемогу. Ян II Казимир розпочав переговори з ханом. Незацікавлений у перемозі й посиленні України, кримський

хан пішов на переговори й уклав угоду з польським королем, який пообіцяв татарам виплатити велику суму упоминків (податок грішми, хутрами та іншими коштовностями) і дозволив брати ясир та грабувати українські землі на шляху до Криму.

Під тиском обставин Богдан Хмельницький був змушений піти на укладення 18 серпня 1649 року Зборівського мирного договору. Відповідно до його умов козацький реєстр збільшувався до 40 тисяч осіб, а козацька територія охоплювала Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. На цих землях влада належала гетьманові та його адміністрації. Київський митрополит одержав місце в сенаті. Всім учасникам повстання проголошувалась амністія. Водночас магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків; для більшості селян відновлювалося кріпацтво; воєводства Волинське та Подільське, як і до повстання, залишалися під владою короля. 24 серпня було знято облогу польського війська під Збаражем. Воєнна кампанія 1649 року завершилася.

Незважаючи на те, що Зборівський договір не відповідав успіху козацької зброї, а тим більше не виправдав надій українського народу, він юридично закріпив існування Української козацької держави з чітко визначеною територією (Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства), військом (40-тисячний козацький реєстр) і системою управління. Козаки, які, згідно з тогочасними нормами, вважалися бунтівниками проти законного володаря, стали повноправними володарями на своїй землі. Україна стала суб'єктом міжнародних відносин, про козацьку державу заговорила вся тодішня Європа, з нею почали встановлювати дипломатичні зв'язки такі держави, як Венеція, Порта, Молдавія, Волощина, навіть далека Англія; активізувалися відносини з Московським царством. Згідно з договором скасовувалась унія і визнавалася лише православна церква, звільнившись від тиску колонізації, українська культура почала бурхливо розвиватися. Зборівський договір змінив самий характер Національно-визвольної війни: з козацького повстання проти магнатсько-шляхетського свавілля вона переросла у війну між двома державами — Річчю Посполитою і козацькою Україною.

НАПЕРЕДОДНІ БЕРЕСТЕЧКА

Зборівська угода 1649 року не розв'язала найбільш пекучого питання — не звільнила селян і дрібних ремісників з-під влади шляхти. Один з пунктів цієї угоди передбачав повернення шляхти у свої маєтки в Україні, що для селян практично означало відновлення старої кріпосницької залежності. Обидві сторони добре розуміли недовготривалість підписаного під Зборовом миру і готувалися до відновлення воєнних дій. Шляхтичі прагнули до повернення у підпорядкування собі трудового люду України й одержання здобутих його працею надприбутків, але зв'язані пунктами Зборівської угоди умови не дозволяли їм переслідувати своїх підданих заради відшкодування власних збитків. До того ж, позбавлені підтримки королівських військ на схід від «демаркаційної лінії», шляхтичі не почували себе в безпеці. Богдан Хмельницький, якого обставини примусили укласти з польським королем Зборівську угоду, теж використовував перемир'я для зміцнення своєї армії і політичних зв'язків із сусідніми державами — Трансільванським князівством, Османською імперією, Кримським ханством, а перш за все — з Московською державою. Самого Богдана Хмельницького Зборівська угода ставила у привілейоване становище, надаючи йому ряд виключних прав. За три дні до боїв під Зборовом у 1649 році польський король офіційно оголосив Хмельницького зрадником і ворогом шляхетської батьківщини і призначив гетьманом Війська Запорозького козака Семена Забуського.

За Зборівським договором, усупереч попередній постанові короля, Богдан Хмельницький був офіційно визнаний гетьманом збільшеної до 40 тисяч чоловік армії реєстрових козаків, залежав лише від польського короля і йому, по суті, підпорядковувались усі землі України на схід від р. Случ, а це три воєводства. На основі цих постанов Богдан Хмельницький, маючи владу і пов'язані з нею значні матеріальні вигоди, міг би жити, як найбільші польські магнати. Проте тяжке становище в Речі Посполитій дрібної української шляхти, до якої належали Хмельницький і більшість козацької старшини, змушувало їх боротися за свої права й очолити народні маси в Українській національній революції середини XVII ст.

Польський сейм, що відбувся у грудні 1649 — січні 1650 року, відмовився затвердити пункт Зборівського договору стосовно скасування унії. Це викликало серед українців обурення і зневіру в можливості втілення умов Зборівської угоди в життя.

До того ж, звільнений з татарської неволі і поновлений на посаді коронного гетьмана, М. Потоцький почав створювати на території Наддністрянщини та Поділля, що межували із західним кордоном козацької держави, власні військові формування. Цей акт був сприйнятий Богданом Хмельницьким як відмова Польщі від виконання умов Зборівського договору. До того ж коронний гетьман у письмовій формі вимагав вивести козацькі війська з Брацлавщини і повернути шляхті майно. Всупереч Зборівському договору, польська шляхта, що поверталася до своїх маєтків, почала карати селян за участь у повстанні. Князь Корецький і сам коронний гетьман М. Потоцький карали селян, саджаючи їх на палі. Все це викликало нову хвилю селянських повстань проти шляхти.

У відповідь на дії М. Потоцького Богдан Хмельницький зосередив військо на західному кордоні, а у вересні 1650 року разом з татарами здійснив переможний похід у Молдавію, примусивши господаря В. Лупула приєднатись до антипольського союзу і погодитись на шлюб своєї доньки з гетьманичем Тимофієм. На зворотному шляху Хмельницький вислав Потоцькому ультиматум з вимогою розпустити військо, в іншому випадку він разом з татарами погрожував йти

на Польщу. Коронний гетьман вимушений був відвести війська від західноукраїнського кордону.

Отримавши інформацію з Криму про те, що поляки ведуть активні переговори з ханом і його оточенням з метою награвити татар проти козаків, Б. Хмельницький звертається до султана Османської імперії, аби зробити його гарантом союзу. Наприкінці 1650 року до України повернулось посольство гетьмана із Стамбула із згодою султана «прийняти Військо Запорозьке під руку Високої Порти». В одному з документів, які були захоплені шляхтою під час битви під Берестечком, містилася грамота, у якій турецький султан запевняв гетьмана Хмельницького в тому, що «кримський хан отримав суворий наказ, щоб він на польську сторону не звертав ні свої очі, ні свої вуха... і завжди, коли буде потреба, допомагав своїм спритним і швидким татарським військом».

Отже, Зборівська угода, яка, здавалось би, скріпила досягнення поставленої Б. Хмельницьким мети, з часом показала свою нежиттєздатність. Вона не зняла суперечностей між Україною та Польщею, і боротьба мала спалахнути з новою силою. Уже у вересні 1650 року король Ян II Казимир під час таємної бесіди з папським нунцієм обговорював плани нового походу в Україну. Папа Римський підтримував такі плани.

На сеймі у грудні 1650 року Ян II Казимир у пристрасній промові змалював делегатам велику небезпеку, що загрожувала Речі Посполитій з боку козаків. Король нагадав про втрати шляхтичами маєтків в Україні, про військову силу Богдана Хмельницького, який з легкістю може зібрати у будь-який час вісімдесятитисячну армію (у той час для Речі Посполитої зібрати аналогічне посполите рушення було неможливо), про наміри козаків створити окрему, незалежну для Речі Посполитої державу під протекторатом султана. Король вимагав від сейму дозволу на створення 45-тисячної армії, князь Я. Вишневецький узагалі наполягав на 60-тисячній армії. Сейм дозволив королю сформувати 36-тисячне військо у самій Польщі та 15-тисячне — у Литві, уповноважив його в разі необхідності скликати загальне ополчення (посполите рушення) шляхти.

На цьому сеймі були присутні також представники Хмельницького; виконуючи гетьманські інструкції, вони домагались від польського уряду виконання постанов Зборівської угоди, у тому числі і знесення релігійної унії. Проте ситуація чітко засвідчувала, що польська шляхта не хотіла виконувати жодних умов Зборівського договору і ретельно готувалася до війни.

У середині березня 1649 року Богдан Хмельницький приймає литовських послів від князя Радзивілла, і результати переговорів дозволяють гетьманові сподіватися на те, що Литва не братиме участі в подальшій війні. У Московському архіві Міністерства юстиції збереглися свідчення посла Григорія Унковського, який повідомляв, що до 1651 року Литва Польщі не допомагала, оскільки у Литви з гетьманом і Військом Запорозьким був укладений договір про те, що «Б. Хмельницький із Військом Запорозьким і татарами на їхню землю війною не піде, а за це литовське військо ляхам не допомагатиме».

Таким чином, на початок 1651 року назрівала нова серйозна військова кампанія. Як з польської, так і з української сторони до неї почали ретельно готуватися.

ПЛАНИ ВОЮЮЧИХ СТОРІН

Новий набір до королівського війська здійснювався з великим поспіхом, і його завершення планувалося на кінець лютого 1651 року. У першому кварталі 1651-го було набрано 4 нові хоругви гусар, 5 рот рейтарів, 63 козацьких (панцерних) і 4 татарських хоругви, 7 полків піхоти іноземного типу, 6 хоругв польської піхоти та одну драгунську хоругву. Крім того, збільшено особовий склад 65-ти ще раніше створених військових формувань та збільшено кількість іноземних найманих полків, було реорганізовано та впорядковано артилерію. Для залучення зовнішньої військової допомоги у боротьбі з Богданом Хмельницьким польський уряд вів переговори з австрійським імператором. Польська армія у лютому 1651 року нараховувала 33 144 воляки, тобто не досягла дозволеної сеймом кількості, що пояснюється відсутністю коштів на її утримання. У порівнянні з 1642 роком витрати на утримання війська на початку 1650-х зросли більш ніж у 7 разів і перевищували суму 4 500 000 польських злотих на рік. Розроблений королем стратегічний план наступу на Україну передбачав просування військ трьома напрямками — із заходу мали наступати коронні війська, з півночі (з Литви) та півдня — сили союзних військ — молдавського господаря Василя Лупула. Мабуть, для здійснення цього плану й укріплення південного плацдарму у лютому 1651-го на Поділля була вислана армія польного гетьмана Мартина Калиновського у кількості 12 тисяч вояків.

Військовий маневр короля — відрядження на Поділля корпусу Калиновського — відразу ж викликав реакцію Богдана Хмельницького. У січні-лютому 1651 року гетьман вислав чотири посольства у Бахчисарай з проханням до хана надати військову допомогу. Кримський хан спочатку проігнорував ці звернення, але у лютому 1651-го, коли гетьман звернувся з листом про допомогу у Стамбул до великого візира Ахмед-паші, почав збиратися у похід. Він відправив до Білої Церкви, де вже розпочався збір козацької армії Хмельницького, 5—8 тисяч кримських і очаківських татар на чолі з нураддін-султаном (другим заступником хана, його молодшим братом Газі-Гіреєм).

Безпосередньому розгортанню військової кампанії сприяли дії обох сторін — гетьман вислав назустріч шляхетським військам брацлавського полковника Данила Нечая з 3 тисячами чоловік, які зайняли Красне і Мурафу на польській стороні, а війська М. Калиновського, винищивши козацьку бойову сторожу, 20 лютого 1651 року несподівано атакували Красне, де розташувався з головними силами полковник Нечай. У бою на вулицях містечка загинуло багато козаків, у тому числі й сам полковник Нечай. Декілька козацьких сотників і брат Данила — Іван Нечай — замкнулись у замку і після дводенних боїв також загинули у нерівному бою. Козацького сотника шляхтича Гавратинського було взято у полон і розстріляно, а місто та замок за наказом М. Калиновського спалено.

Військо Калиновського, перетнувши кордон з боями, почало просуватися в глиб Поділля. Після низки кровопролитних боїв містечко Стіна, а потім і Ямпіль були здобуті поляками на чолі з Калиновським, який 10 березня 1651 року обложив у Вінниці місцевого полковника Івана Богуну з 6 тисячами козаків. Після боїв у Вінниці Богун, відступаючи перед переважаючими силами ворога, перейшов на другий берег Південного Бугу й укріпився в православному монастирі, наказавши порубати на замерзлій річці ополонки і прикрити їх сіном. Авангардна кіннота Лянцкоронського потрапила в ополонки; втопилося і загинуло від козацьких куль багато польських вояків. У поспішному відступі шляхта не змогла навіть позабирати своїх забитих.

Разом з козаками — Чигиринський, Брацлавський, Прилуцький та Лубенський полки — у монастирі замкнулись ченці, вінницькі міщани, навколишні селяни та 60—70 шляхтичів. М. Калиновський намагався вести переговори з обложеними і вимагав від них видати І. Богуна, прапори і гармати. Але козаки відкинули ці вимоги і лише пропонували дати викуп волами і медом та повернути взятих над ополонками шляхетських коней.

М. Калиновський вдав, що відступає, але наказав своїм військам сховатись у будинках з наміром оточити відступаючих козаків. Але козаки не виходили з монастиря, шляхта ж їм нічого зробити не могла, хоч обстрілювала монастир з артилерії вогнистими кулями, які козаки успішно гасили. Після тижневої облоги, одержавши звістку про наближення уманського полковника Семена Глуха з чотирма козацькими полками і татарами, М. Калиновський змушений був відступити до Бара, потім до Летичева і, врешті, до Кам'янця-Подільського. Козацько-татарські війська переслідували його. Під час відступу з-під Вінниці шляхетська челядь кинулась на власний обоз і пограбувала вози. 22 квітня 1651 року М. Калиновський на військовій нараді під Кам'янцем-Подільським вирішив відступити на захід для з'єднання з армією короля, тим більше що королівський наказ про допомогу Калиновському шляхта не виконувала, була зайнята грабунком сіл і шляхетських фільварків. Козацькі війська і татарські загони з 9-го по 12 квітня 1651 року підтягувалися для облоги Кам'янця. За свідченням очевидця, особливо активно допомагали козакам готувати облогу міста місцеві селяни, які насипали укріплення під містом. Та 12 травня облогу Кам'янця було знято і козацькі війська спішно пішли у північно-західному напрямку вслід за рештками армії М. Калиновського.

Паралельно з військовими діями польський король активно займався збором посполитого рушення. 5 січня 1651 року він вислав з Варшави до шляхти перше оголошення мобілізації посполитого рушення — так звані перші віці. Звістка про поразку М. Калиновського під Вінницею змусила короля спішно виїхати 13 квітня з Варшави до Любліна, звідки були вислані другі, а 20 квітня треті віці, в яких

король наказував шляхті прибути 5 квітня під Старокостянтинів. Перед відїздом короля з Варшави папський нунцій адріанопольський архієпископ Джованні де Торрес благословив від імені Папи Римського короля Яна Казимира на війну проти схизматиків, висвятив у костьолі Святого Яна меч, який на знак майбутньої перемоги віддав Яну II Казимиру разом з коштовною шапкою, облямованою хутром горностая. Меч піднесено було королю у золотих піхвах на оздобленому перлами фіолетовому оксамиті, королеві ж Торрес подарував золотий кубок у вигляді квітки на трьох золотих стеблинах.

17 травня 1651 року Ян II Казимир прибув у Сокаль, де через прискорений хід подій було вирішено концентрувати війська. Висланим з-під Красностава універсалом король 20 травня повідомляв про неможливість зібрати посполите рушення у вже зайнятому військами Б. Хмельницького Старокостянтиніві і закликав шляхту якомога швидше прибувати до його Сокальського табору. Великий коронний гетьман М. Потоцький, повідомлений про нове місце концентрації військ, 12 травня 1651 року на чолі свого війська прибув з Володимир-Волинського у Сокаль.

М. Калиновський, який ще 7 травня відійшов з-під Кам'янця-Подільського, прямуючи на північний захід, намагався з'єднатися з королівськими військами. Під Пробіжною його наздогнали передові козацькі і татарські частини. Після коротких герців військо М. Калиновського перейшло через р. Серет під Теревовлюю і дійшло до переправи на р. Стрипі біля Купчинець. Козаки розбили залишених на лівому березі річки німецьких найманців і оволоділи частиною шляхетського обозу, а татари з частиною козаків перепливали став, атакували військо Калиновського на правому березі Стрипи. Атаку стримали два полки Олександра Конєцпольського і Марека Собеського, які загнали татар у став, багатьох забили, а визначного татарського мурузу Нітшоха пораненим узяли в полон. У бою загинув і канівський полковник Кучак. Обминувши Зборів, де у ярах поблизу с. Плугова знаходилась козацька засідка, М. Калиновський пішов на Поморяни. Тут на поганих переправах йому довелося спалити обозові вози, залишити у замку гармати, порох і хворих і йти лише

з кіннотою через Гологори й Глиняни. Виснажене, голодне, напівпіше військо М. Калиновського переправилось 20 травня через Західний Буг між Добротвором і Кам'янкою і 22 травня з'єдналось у Сокалі з військами короля. Від очолених М. Калиновським військ чисельністю у 12 тисяч чоловік на з'єднання з королівською армією дійшло лише 7 тисяч.

Активно готував війська до нових бойових дій і Богдан Хмельницький, який у середині березня 1651 року разом з кримським військом і артилерією прибув під Білу Церкву — центр зосередження головних сил української армії. На початку квітня полки рушили окремими маршрутами у загальному напрямку на Старокостянтинів. У двадцятих числах квітня 1651 року гетьман Б. Хмельницький знаходився у Животові, де він зустрічав посла турецького султана, а у кінці квітня козацьке військо на чолі з гетьманом зосередилось біля Гончарихи, щоб згодом рушити до Старокостянтинова. Простоявши тут тиждень, козаки вирушили через Проскурів, Волочиськ, Тернопіль і стали табором біля Зборова, перекриваючи шлях польському війську до кордонів Війська Запорозького. Пересвідчившись, що король із Сокаля планує рушити іншим шляхом, Богдан Хмельницький повернувся через Тернопіль до Збаража і 3 червня зупинився у Колодному, за 10 км північніше Збаража на шляху до Вишнівця.

ПОЛЬСЬКИЙ ТАБІР

17 травня 1651 року Ян Казимир прибув у Сокаль — місце концентрації польського війська. Раніше заплановане місце концентрації — місто Старокостянтинів — уже було зайняте військами Богдана Хмельницького.

Неподалік Сокаля й розташовувався табір польського короля, а саме на полях с. Бабинці. Ян Казимир наказав споруджувати укріплення. Вояки починають насипати вали та розміщувати гармати. З трьох боків табір був обнесений валом, четверту ж сторону захищав природний неприступний мур — суднохідна річка Західний Буг. Піхота та артилерія стояли на валах, а хоругви кінноти розміщувались за валами.

Доки до табору підтягувалися окремі підрозділи польського війська, Ян Казимир збирав інформацію про ворога та його плани, намагався переманити кримського хана до себе, шукав шляхи подолання певних матеріальних труднощів.

Із самого початку заснування Сокальського табору виникли труднощі та перебої з харчуванням. Дуже дорого було прогодувати таку велику кількість людей. Нестача провіанту призвела до значного здорожчання продуктів. За свідченням сучасників, буханець хліба коштував 9 грошів, корець вівса — 24 злотих (720 грошів), корець жита — 30 злотих (900 грошів); 2 злотих (60 грошів) коштувала бочівка пива. У той час коли звичайна ціна цих продуктів, станом

на XVII століття, була така: буханець хліба — 1 гріш, корець вівса — 12 грошів, корець жита — 27 грошів, бочівка пива — 3 гроші.

Великі труднощі виникли у короля з оплатою та забезпеченням приведеного з Поділля М. Калиновським виснаженого війська (точніше, його залишків), яке відмовлялося йти далі з королем, доки воно не буде забезпечене кіньми, обладунками та грішми. Німецькі найманці також почали бунтувати, вимагаючи сплати боргів, а наказ короля брати для їхнього заспокоєння шляхетське збіжжя і депоновані в сокальському Бернардинському монастирі коштовності під гарантію пізнішої оплати наштовхнувся на категоричний протест шляхти. «Піхота за цю чверть грошей не одержала і частково вмирає, бо між ними вже голод. Що ж буде, як рушимо? Король для них купив трохи жита за свої гроші», — писав 4 червня з-під Сокаля невідомий шляхтич. Автор іншого листа повідомляє: «Піхота у нас умирає і тікає. Частково через голод, частково через офіцерів, які дають їм злотий на тиждень, а тут і на день злото не вистачає, а інших харчів нема».

Врешті-решт, сенатори і значніші пани зібрали поміж себе 18 тисяч злотих на оплату війська М. Калиновського, і таким способом королю вдалося частково заспокоїти подільських вояків.

Окрім усього іншого польське командування шкодувало грошей на шпигунів й намагалося здобути дані про супротивника, відсилаючи військові загони за язиками, які, як відомо, завжди перебільшували та прибріхували. Зізнання козаків досить часто суперечили одне одному. Тому хоча шляхетська розвідка і приводила безліч полонених, це не давало ніякого серйозного результату. Найбільш вдалим вважали вилазки по язиків колишніх реєстрових козаків, які продовжили службу в польському війську. У листі одного з шляхтичів йшлося про декількох таких реєстровців: «Запорозький козак Янскуль, а тепер ротмістр пана воеводи брацлавського, дістав язика. Наші як підуть, то нічого ніколи не дістануть, а коли Забуський, Ясько, Янскуль, Ганжа підуть, то ніколи даремно не повернуться, і король за кожним разом дає їм за кожного полоненого по кількадесят талерів, одяг, коней». Полонених допитували у таборі. Зазвичай їх роз-

питували про розміщення військ Б. Хмельницького та кримського хана. Під тортурами козаки розповідали про обстановку, що панувала в козацькому таборі. Після допиту полонених козаків страчували на майдані табору. Щодня винних засуджували до смертної кари. Зазвичай їх або саджали на палю, або відрубували голови.

За свідченнями козаків, яких 29 травня було захоплено у полон ротмістром Скежукотським, Б. Хмельницький вислав 1000 козаків та татар до Жовтки, містечка поблизу Львова, щоб розгромити пряму ючих до Сокаля поляків. Вислані королем загопи кінноти нікого не знайшли. Інші полонені розповідали про те, що Хмель для нападів на шляхетство Сокальського табору послав Богуна з двадцятитисячним військом козаків та двотисячним загоном татар. За розповіддю полонених, козаки переховувалися в лісах поблизу с. Топорова вдень, а йшли вночі. Вислані проти Богуна загопи дарма шукали козаків у тих лісах, а Іван Богун у цей час зі своїм загоном ішов на облогу Олики.

2 червня 1651 року колишній реєстровий козак Янсуль з полковником Мислішевським, маючи загін з 200 кіннотників, напали на козаків, чисельність яких не перевищувала й двадцяти п'яти осіб. Опісля довгої облоги козацького загону все ж вдалося захопити в полон десять козаків. Очевидець тієї події у своєму листі від 2 червня писав: «Найбільша небезпека від Хмеля в тому, що в нього дуже багато плєбсу і якщо 25 козаків так боронились, то що й думати про багато тисяч таких».

Не дармували й козаки. Вони також посилали роз'їзди для здобуття шляхетського язика, прокрадалися у королівський табір. Декількох шпигунів поляки схопили. 3 червня козаки напали на хоругву шляхтича Цицеля під Дубном і захопили 40 коней, 2000 волів та «людей напсували». 12 червня татари винищили під Козином дві шляхетські хоругви. Одночасно І. Богун на чолі 18 тисяч козацького і татарського війська розпочав облогу Олики і захопив її передмістя. Обложені послали в Сокаль по допомогу, але М. Потоцький через вороже ставлення до А. Радзивілла, якому належало це містечко, не поспішав, і містечко три дні само відбивало ворожі штурми. Козаки

зажадали 600 тисяч злотих викупу, потім погодились на 7 тисяч, але коли їх чергова атака була відбита, вони, втративши дві свої та одну татарську хоругви, відступили від міста.

На 17 травня 1651 року в Сокалі знаходилося семитисячне військо коронного гетьмана М. Потоцького, яке прибуло туди ще 12 квітня, а також шеститисячне військо польського короля. 22 травня до табору приєдналися залишки війська М. Калиновського, у якому було менше шести тисяч боєздатних воїнів. У період між серединою травня та початком червня у таборі кількісний склад війська поповнювався за рахунок полків магнатів та військами воєводств. Польські регулярні та наймані війська були укомплектовані й готові до бойових дій уже на 12 червня того ж року. Та попри всі організаційні дії, не всі полки воєводств учасно приходили до табору. Один із шляхтичів у своєму листі писав, що навіть близькі воєводства не поспішають до табору, щоб розпочати битву. «Вони не розуміють, що от-от розпочнеться сутичка», — писав автор. Деякі воєводства ще тільки проводили сейми щодо походу, вирішуючи питання, скільки потрібно війська послати. У таборі не вистачало трави, щоб годувати коней. Через недостатність провіанту та фуражу для худоби більшість воєводств відтягували свій прихід до табору. Проте пізніше королю та його оточенню вдалося владнати ці проблеми, й у таборі вистачало харчів та корму для худоби.

7 червня до табору прибули посполиті рушення з Любліна та Холма. Це були найближчі міста-воєводства до Сокаля. Пізніше прибули полки й з інших воєводств. Король найбільше розраховував на допомогу полків Великої Польщі та Мазовії, які підійшли тільки 6 і 7 липня 1651 року, напередодні остаточного завершення битви під Берестечком.

Слід відзначити, що загони посполитого рушення, які були поділені на воєводства та повіти, не зливалися з королівським військом, а намагалися притримуватися політики, ухваленої їхніми сеймиками. Тому, прибуваючи до Сокаля, вони не входили до табору, а розміщувалися окремо, на лівому березі Західного Бугу. Коли 14 червня надійшов наказ короля вирушити разом з усією армією під Берес-

течко, то посполите рушення заявило, що доки не підійдуть усі сили рушення, вони не покинуть місце своєї дислокації. Через деякий час королівські війська все ж таки рушили під Берестечко, так і не дочекавшись шляхтичів з Великої Польщі та Мазовії. Пізніше вслід за військами короля рушило й посполите рушення. Посполиті воїни наздогнали короля з його військом 23 червня 1651 року, коли той уже переправлявся через річку Стир, неподалік від Берестечка.

Регулярна армія Речі Посполитої ділилась на коронне і литовське військо. Перше діяло на території так званої корони — на території Польщі та України, друге — у Великому князівстві Литовському, у Литві та підпорядкованих цьому князівству прибалтійських і білоруських землях. Король вважався головнокомандуючим усією армією, а на чолі обох її частин стояли два гетьмани — великий коронний і великий литовський, які теоретично іменем короля здійснювали командування за допомогою польних гетьманів. Насправді король Речі Посполитої був обмежений у своїх правах головнокомандуючого.

Кількісний стан війська і кошти на його утримання визначала шляхта на сеймі, а влада над військом фактично належала гетьманам, без згоди яких король не міг видавати наказів. У королівській армії XVII століття за традицією попередніх віків існувало безліч високих урядів: регіментарі, коронний хорунжий, обозний, мечник, які згодом ставали лише номінальними, а особи, які їх займали, виконували різні функції, не зв'язані з цими урядами.

Польська армія того часу була майже цілком кінна, враховуючи розміри і рельєф території держави. Особовий склад кавалерії комплектувався зі шляхти — самостійних землевласників, що отримали свої землі і привілеї від своїх предків. До шляхти у Польщі належали до 10 відсотків населення! Для порівняння, в Англії «сером» мали право називатись лише піввідсотка, а у Франції дворянство налічувало два відсотки населення. Польські шляхтичі в ті часи з дитинства готувались до військової служби, були чудовими вершниками і вправно володіли зброєю. До того ж, у Польщі спеціально розводили призначених для використання в кавалерії коней і постачали їх всій Європі.

Кістяк польської армії становило особисте військо короля — його гвардія з 1200 відбірних вояків та так звана кварцяна армія, що утримувалась за рахунок четвертої частини доходів корони. Вона в мирний час налічувала до 5000 кавалеристів і зазвичай використовувалась для захисту південно-східного кордону від татар. Під час війни на виділені сеймом кошти чисельність армії зростала в декілька разів за рахунок розгортання старих і формування нових підрозділів. Допоміжною військовою силою були піші та кінні загони, утримання яких оплачували окремі великі міста, воеводства або повіти.

Польська армія мала дві різні частини за озброєнням і структурою — війська польського й іноземного типу. Кавалерія польського типу ділилася на хоругви (роти) під командуванням ротмістрів і їх заступників — поручників. Проте кількість кавалеристів в окремих хоругвах була різною; вона залежала від того, скільки людей окремі ротмістри могли завербувати у свої хоругви (зазвичай від 100 до 200 вояків). Вояки розділялись на товаришів — більш заможних шляхтичів, та пахолків — їхніх васалів, яких товариші зобов'язані були утримувати. Чисельність товаришів і пахолків у хоругвах становила 1:2 чи 1:1.

Найбільш привілейованою частиною кінноти була гусарія, введена до складу польської королівської армії за угорським зразком на початку XVI століття. За своєю організацією, обладнанням та озброєнням вона пройшла період складного розвитку і в першій половині XVII століття була аристократичним, добре озброєним військом. Польські гусари у XVII столітті належали до найкращих типів важкої кінноти в Європі — тільки вони ще вміли атакувати з нахиленими вперед списами, геть уся інша європейська кіннота давно відмовилася від використання списів. Так звані «крила» були лише парадним та святковим атрибутом; у бій гусари йшли без цих прикрас. Озброєння складало зручні гусарський шолом і панцир, довгий та полегшений 5-метровий дерев'яний спис з металевим окуттям кінця, шабля, кончеж (шабля з довгим і простим клинком) чи палаш, келеп і пара пістолетів в ольстрах (футлярах) у передній частині сідла. Великі кошти на коней і гусарське озброєння були до-

ступні лише найбагатшим шляхтичам, тому й ротмістрами, відповідальними за формування і утримання гусарських хоругв, були найзаможніші магнати і можновладці. Чисельність гусарії у королівській армії складала приблизно 2/5 частини усїєї кавалерії.

Найбільш розповсюдженим видом кавалерії були хоругви панцерних козаків. Панцерний козак одягав кольчугу з короткими рукавами, зовнішню частину руки від ліктя прикривав так званим карвашом з бляхи, на голову вкладав шолом-місюрку у вигляді залізної шапочки з прикріпленою до неї кольчужною сіткою, що прикривала задню і бічні частини голови та шию, ліву частину тіла заслонював щитом. Замість довгих списів панцерні козаки вживали двометрові древка з різнокольоровими прапорцями. На руки одягали рукавиці з лосиної шкіри. озброєння складало легкий карабін, бандолет — короткий мушкет, або лук і сагайдак зі стрілами, чекан чи келеп, щит та шабля. Цей тип озброєння був доступний для більшості шляхти, до того ж він дозволяв використовувати панцерних як для атак строем, так і для індивідуальних дій. Панцерних козаків було приблизно 60 відсотків від загальної кількості кавалерії польського типу.

Крім цього, до складу польського війська входили так звані татарські і волоські хоругви — легка кіннота. В ній служили польські шляхтичі, що не мали можливості купити захисне озброєння, а також литовські татари (їх на той час у Литві проживало понад 200 тисяч) і волоські найманці.

Всього у короля було 14 тисяч кіннотників польського типу. Окрім цього, до складу польського війська входило 6 хоругв реєстрових козаків — 1000 бійців.

Кіннота європейського типу складалася з рейтарських та драгунських полків. Перші були важкою кіннотою, одягнуті й озброєні за німецьким зразком — фетрові капелюхи, шкіряні куртки (колети), рукавиці з високими розтрубами, кіраси, прями мечі та пістолети, а іноді ще й аркебузи — їх було 2300 вояків. Вони комплектувалися вихідцями із земель, де переважало німецьке населення.

Драгуни, на той час озброєні мушкетами і шаблями «їздяча» піхота, під час бою віддавали коней спеціальним коноводам, самі ж

воювали як стрільці, використовуючи їхню тактику. На відміну від рейтарів, у них служили виключно селяни під керівництвом офіцерів-шляхтичів. Драгунські роти налічували 200—600 вояків і були підрозділами королівської армії, які найбільш часто використовувалися у боях. Їх у таборі під Сокалем налічувалося 1700.

У зібраних під Сокалем військах піхота складала близько 1/5 частини всієї армії. Піхота польського типу об'єднувалась у хоругви, а іноземного — в реґіменти, тобто полки. Рядових у польську, так звану «виборнецьку», піхоту в першій половині XVII століття вербували в основному серед найбільшого польського населення з міст, інколи із селян у королівських маєтках: використовувалась вона зазвичай тільки для земляних робіт. Інший різновид піхоти польського типу — гайдуки — комплектувався із жителів Карпат та інших районів на півдні Польщі. Озброєні піхотинці були гнотовими аркебузами і шаблями, списів для рукопашного бою вони не мали, позаяк за переваги поляків у кавалерії до нього не доходило. Коштів на утримання польської піхоти йшло менше, ніж на утримання іноземної. За підрахунками, які нам подає Я. Віммер, під Сокалем у травні 1651 року знаходилось 3800 чоловік піхоти польського типу.

Введені в польську армію Владиславом IV реґіменти (полки) піхоти іноземного типу складались із завербованих у західній Польщі, Лівонії і Курляндії рядових та офіцерів-іноземців. Піхотинці носили за західноєвропейськими зразками каптани, короткі штани, черевики та капелюхи. За шведським зразком реґіменти поділялись на мушкетерів і пікінерів. Перші складали 2/3 частини реґіменту, другі — 1/3 його особового складу. Озброєні переважно мушкетами голландського зразка, мушкетери під час бою займали бічні позиції.

На відміну від західноєвропейських піхотинців, піхота іноземного типу в Польщі замість довгих і незручних мечів користувалась шаблями. Згідно з голландською тактикою, мушкетери, розташувались у 6 або 8 рядів, вели вогонь почергово: перший ряд після кожного залпу відступав назад, перезаряджаючи мушкети і звільняючи місце для наступного ряду. На відміну від піхоти польського типу, ці частини могли самостійно вести активні наступальні дії у відкрито-

му полі, а також відбивати атаки кавалерії. У королівській армії під Сокалем було 5540 чоловік піхоти іноземного типу.

Іншою військовою силою були приватні війська магнатів, у тому числі й самого короля, що склалися з кінноти й піхоти та мали структуру коронного війська. У королівській Польщі кожному дозволялося мати необмежену кількість війська, і лише розмір приватних військ короля був обмежений спеціальною постановою сейму до 1200 чоловік. Ці війська, не менш боездатні, ніж кварцяні, служили магнатам для утримання влади над підданими їм селянами і ремісниками та для боротьби з конкурентами, і лише власники колишніх маєтків князів Острозьких були зобов'язані постановою сейму висилати на війну 700 озброєних власним коштом піхотинців. Магнати віддавали свої війська у розпорядження короля лише в тих випадках, коли це відповідало їх приватним інтересам. У середині червня 1651 року у таборі під Сокалем, крім власне королівських, знаходилося до 10 тисяч приватних магнатських військ. Шляхтич Анджей Фредро віддав королю 100 чоловік свого війська, стільки ж прислав електор бранденбурзький, брати П'ясецькі передали королю цілий полк, калуський староста Замойський — 2700 чоловік. Останнім до короля приєднався 17 червня 1651 року полк князя Заславського в 1500 вояків.

Воеводські полки посполитого рушення відзначалися різноманітною одягу, озброєння й коней, але загалом посполиті воїни носили озброєння, аналогічне панцерним козакам. Формувалися вони за територіальним принципом — по повітах. Знаць повіту формувала кінні і піші хоругви. Кожен загін очолював каштелян, що отримував на час війни чин полковника. Незважаючи на добру індивідуальну військову підготовку шляхтичів, боездатність цього збіговиська була вкрай низькою, бо, окрім шляхти з українських воєводств, що часто вела сутички з татарами чи повстанцями, ніхто не мав військового досвіду. Про дисципліну тут ніхто і не чув, кожен наказ ставився під сумнів. Великою проблемою для короля було не те що керувати, а навіть зібрати й утримати на місці це воїнство. Найяскравішим прикладом «боездатності» рушення стала Пилявецька битва, де посполиті воїни розбіглися хто куди при одній згадці про наступ татар.

У військах, зібраних у Сокальському таборі, король намагався запровадити лад на зразок західноєвропейських армій. Проте польсько-шляхетське командування було дуже незадоволене такими нововведеннями.

Ян Казимир поділив усе військо на 10 частин, названих полками або дивізіями, керівництво якими доручив визначним шляхтичам: великому гетьману коронному Миколаю Потоцькому — 24 хоругви, воєводі брестському Шимону Щавинському — 10 хоругв, воєводі руському Яремі Вишневецькому — 8 хоругв, воєводі подільському Станіславу Потоцькому — 11 хоругв, воєводі брацлавському Станіславу Лянцкоронському — 10 хоругв, великому коронному маршалу Юрію Любомирському — 11 хоругв, воєводі вітебському Павлу Сапезі — 5 хоругв, коронному хорунжому Олександру Конєцьпольському — 12 хоругв.

Окремі полки мали від 2 до 4 тисяч вояків особового складу. Перший полк, що нараховував разом з озброєною челяддю близько 13 тисяч вояків і яким командував сам король, включав усю піхоту, драгунів, артилерію і королівську гвардію. Про кількість гармат і артилерійської обслуги у таборі під Сокалем докладних даних немає. Відомо, що у першій половині XVII століття Владислав IV провів значні реформи у польській артилерії. Окремою постановою сейму у 1637 році було виділено постійні кошти на утримання артилерії і введено посаду «старшого над гарматами», якого пізніше стали називати генералом артилерії. Замість попередньо вживаних численних різнокаліберних гармат проведено уніфікацію артилерії за голландським зразком, введено так звані картауни, півкартауни, чверть картауни та октави з відповідною вагою ядра в 48, 24, 12 і 6 фунтів. Регіментам піхоти для їх підтримки під час бою додавались гармати меншого калібру, вага ядра яких не перевищувала 4—5 фунтів. Генералом артилерії під час Берестецької кампанії король призначив військового писаря Зигмунда Пшиемського, що у 1646 році командував польськими найманцями при облозі Дюнкерка.

Перший огляд військ Ян Казимир провів 27 травня 1651 року. Під час огляду полки дефілювали перед ним, переходячи через міст на Західному Бузі у Сокалі. На другому огляді 3 червня король пере-

віряв рейтарів, драгунів і піхоту. Перед королем пройшло 6 полків рейтарів, 6 полків піхоти та 6 полків драгунів, тобто близько 7900 чоловік, не рахуючи озброєної челяді та 32 хоругв польської піхоти, що залишались у таборі. Всього на середину червня, за підрахунками сучасних військових аналітиків, польське військо нараховувало більше 27 тисяч коронних та магнатських вояків і тисяч з 20 посполитого рушення. В деяких роботах ці цифри значно перебільшують, але аналіз джерел, наданий Я. Віммером, дає змогу встановити, що фактична чисельність була значно менше вказаної. Так, рейтарський полк Майделя нараховував 227 чоловік замість 600 за штатом, драгунський полк Корфа — 235 замість 500, піхотний полк Роздражевського — 619 замість 1200 тощо.

Незручне місце розташування Сокальського табору серед боліт і лісів, з яких могли несподівано напасти козаки із захопленого ними недалекого Стоянова, труднощі з харчуванням людей і коней (до найближчих пасовищ треба було добиратися 3 милі), антисанітарний стан табору, відсутність достовірної інформації про військову силу і бойову готовність ворога та чутки про плани Богдана Хмельницького йти на Львів і Краків або відступити в Україну — все це змусило короля шукати вигіднішого місця для свого табору, адже необхідно було перерізати дорогу військам Хмельницького на випадок їх відходу у східному напрямку. З цією метою і для захоплення переправ через р. Стир 9 червня король висилає О. Конєцпольського з 4000 вояків під Берестечко. На допомогу йому було додано ще 1500 чоловік кінноти та 200 драгунів, а попереду йшов з розвідкою ротмістр підканцлера литовського Л. К. Сапєги Ришковський із 120 людьми. Туди ж спрямовано полк Д. Заславського. Але вже 11 червня 1651 року, після одержання недостовірного повідомлення про прибуття хана до Б. Хмельницького, король наказав Конєцпольському повернутися у Сокаль, дозволивши йому добувати провіант у місцевих жителів без будь-якої оплати. Війська Конєцпольського й іноземні найманці не тільки все забирали у селян, але й захоплювали замки місцевої шляхти, яка там сховалась для оборони від ворогів, знищуючи їх як «схизматів».

КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР

Про діяльність гетьмана у таборі, а також про сам табір поблизу Колодного майже нічого невідомо, позаяк козацькі архіви були втрачені. Фрагментарні ж письмові пам'ятки не точно розповідають про події, що відбувалися у козацькому таборі. Козак Білоцерківського полку Григорій Рясновецький, захоплений у полон у млині під Почаєвом, під час тортур зізнався, що військо батька Хмеля стоїть неподалік села Колодне під Вишнівцем. Військо кінне й піше, але піхота набагато сильніша за кінноту. У таборі харчів вистачить лише на тиждень-другий. Поки ж вони чекають на провізію з Києва. Про кризу з харчами та стан війська на допиті розповідав і сотник Черкаського полку козак Мартин, якого було захоплено у полон біля Підгірців. У своєму зізнанні він розповідав, що Богдан Хмельницький зі своїм військом розмістився у неукріпленому таборі поблизу села Колодне. Табір охопив голод, люди їдять дохлих коней. За харчами їздять до Дубна та Острога. Щодо армії повідомляв, що піших у війську багато, але з часом стане ще більше, бо мусять коней різати. Певна частина козацтва здобуває собі харчі, як тільки може (інтендантської служби тоді не існувало), проте татарам було заборонено виходити за межі табору.

З розповіді Мануйлова, посла Б. Хмельницького, що приїхав з Константинополя у 1650 році і якого шляхтичі захопили у полон, стало відомо, що на кожен курінь припадало по дві-три бочки су-

харів, проте гетьман наказав запаси ці берегти й поки що здобувати собі харчі на стороні. Шляхетська розвідка доносила, що козаки для здобуття провізії щодня переправлялися на інший берег річки Ікви та ввечері поверталися назад зі здобутим харчем.

Сучасні історики, взявши до уваги загальну кількість населення, що було охоплене повстанням, визначають чисельність війська Богдана Хмельницького у Колодному у межах 60 тисяч осіб. Військові ж аналітики, враховуючи той факт, що чисельність за реєстром сконцентрованих у таборі козацьких полків не перевищувала 32 тисячі воїнів, вважають, що козаків було не більше 20 тисяч і стільки ж так званої «чєрні» — найбільш кваліфікованих осіб, що не увійшли до реєстру, але найбільш боєздатних повстанців, поділених на 12 полків.

У напрямку Берестечка відправився 13 козацьких полків на чолі з полковниками. Так, до табору прибув Чигиринський полк під проводом Михайла Криси, Черкаський на чолі з Яковом Воронченком. За ними прибули й Корсунський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Брацлавський, Вінницький, Переяславський, Кропив'янський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький полки.

Чернігівський полк на чолі з Мартином Небабою та Ніжинський полк під проводом Івана Золотаренка, а згодом ще й Київський і Канівський полки, були залишені для охорони Київського воєводства від загрози з боку Великого князівства Литовського.

Кожен полк мав по 5—6 гармат, а в особистому розпорядженні Б. Хмельницького мав ще 30 гармат. Гармати, що були здобуті у боях з армією Калиновського, нібито знаходили під Зборовом. За такими підрахунками, чисельність козацької армії сягала півмільйона вояків, а кількість малокаліберних гармат сягнула приблизно 120 одиниць. Кінні війська не відігравали вирішальної ролі. Позаяк вони були слабо навчені і склалися здебільшого з покозачених на початку Національно-визвольної війни заможних селян, які навіть на найкращих конях не мали нічого спільного з кіннотою. Тому нерідко кінні козаки йшли до бою пішими, залишаючи своїх коней джурам.

Військо було добре озброєне: вояки мали рушниці, луки — з киями, як це було раніше, вже ніхто не йшов. Пороху та куль у війську гетьмана також вистачало. Купці привозили до табору селітру, а з неї козаки вже самі робили порох. Окрім того багато пороху та свинцю козаки дістали у захоплених містах.

У поході вояки Б. Хмельницького одягалися так, як і у повсякденному житті — у каптани польського або угорського типу. На озброєнні знаходилися мушкети і рушниці різних систем, походження і калібрів, що в принципі при низькій влучності вогнепальної зброї того часу заважало її ефективному використанню в польовому бою. Пікінерів у козаків не було, холодною зброєю вони володіли погано, і це змушувало їх запроваджувати тактику маневрового бою або вести бій від оборони, ховаючись за возами табору.

В період підготовки битви під Берестечком Б. Хмельницький пережив особисту трагедію: 20 травня надійшло повідомлення про страту його жінки сином Тимошем, через що гетьман «дуже засумував». Подобиці цієї події ще й досі залишаються нез'ясованими. Найбільш вірогідна версія — у Чигирині було перехоплено листи Чаплинського до жінки Хмельницького, в яких він радить усі скарби закопати, а гетьмана отруїти. Тиміш наказав допитати мачуху вогнем, після чого було знайдено багато закопаних бочівок золотих грошей, а її повішено. Б. Хмельницький особисто участі у страті не брав, а вчинок Тимоша, хоч і пояснений гетьману нібито неспростовним фактом зради жінки з ключником, дуже його пригнітив. Припускають, що страта жінки на якийсь час паралізувала енергію Богдана Хмельницького.

Проводячи комплектацію військових сил у своєму таборі в Колодному, Хмельницький пильно стежив за обстановкою та настроями населення у корінній Польщі, де час від часу спалахували селянські заворушення. Навряд чи до заворушень у Познанському воєводстві були причетні «емісари Хмельницького», як стверджували деякі сучасники, але, безсумнівно, польські селяни перебували під впливом визвольної боротьби українців. Ще більшого розмаху набрало селянське повстання на краківському Підгір'ї під проводом

Олександра Леона Костки-Наперського. Той зібрав 5000 селян і засів у здобутому ним замку в Чорштині. Костка-Наперський з'єднав селян, смолярів і гуралів (жителів польських Карпат) і, користуючись відсутністю шляхти, яка знаходилась у посполитому рушенні, напав на шляхетські двори. Краківський єпископ Гембінський разом з листом до короля про ці події переслав копії листів і універсалів Костки-Наперського до селян, де той писав: «Тепер найкраща пора, і якщо її пропустити, залишаться вічними невольниками». «Підемо на Краків і можемо пройти всю Польщу. Маємо добре порозуміння з Хмельницьким і татарами, німецьке військо прийде нам на допомогу». В універсалі з Чорштина 22 червня 1651 року Костка-Наперський, пояснюючи свої дії бажанням захистити короля від змови шляхти, писав: «І двори шляхетські ваші, і що у дворах — ваше. Самі звільняйтесь з цієї тяжкої неволі, щоб вони вас повністю не знищили. Краще, якщо ви їх самі знищите. Досить вони вас намучили, ці панята, що вже ваш плач до Бога по місту взиває». На бік Костки-Наперського, крім кількох тисяч селян і гуралів, перейшли також міщани з Нового Таргу. Точно не відомо, чи причетний до цього повстання гетьман, але відомо, що ватажок повстанців нібито користувався універсалом Хмельницького до польських селян, а деякі польські можновладці пояснювали повстання Костки-Наперського «диверсійною діяльністю посланців Хмельницького». Врешті, після облоги Чорштинського замку військами П. Гембінського завзятий опір Костки-Наперського було зламано, його схоплено людьми єпископа та жорстоко страчено.

До прибуття хана у табір під Колодним Богдан Хмельницький уже мав 5 тисяч татар під командуванням нураддін-султана. Це була найкраща кіннота союзників. З юного віку навчені вправно володіти зброєю та управляти конем, татарські воїни брали у похід по кілька коней кожний і могли виконувати переходи по 10 км на день. Залізні захисні обладунки носили тільки мурзи і воїни їхньої дружини, інші були одягнені у довгополі стьобані каптани і кожухи і зазвичай були озброєні луками, пістолетами і шаблями. У таборі татари підпорядковувалися Б. Хмельницькому і несли службу по розвідці та бойовій

сторожі табору, перехоплюючи перебіжчиків. Їм було заборонено самовільно виходити з табору для здобуття харчів. Час від часу татари робили вилазки за продовольством, але під наглядом козаків. На підставі договору з гетьманом українське населення татари не чіпали.

Польське командування намагалося налаштувати нураддіна проти Б. Хмельницького. Навіть було надіслано лист, в якому поляки закликали хана відступити від гетьмана. Але той лише попросив прислати більш кмітливого гінця для продовження переговорів. Довідавшись про це, Богдан просить нураддіна не залишати його й облишити переговори з поляками.

Стримуючим фактором до початку бойових дій для Богдана Хмельницького була затримка з прибуттям кримського хана до козацького табору. Той не поспішав на допомогу, але просив Хмеля не розпочинати дій проти короля до прибуття татарських полків.

Урешті-решт хан прибув до табору під Колодним 17 червня 1651 року на чолі, як пише І. Свешніков, 28-тисячного війська кримських воїнів. Але, позаяк кримські архівні дані тих часів відсутні (спалені в Бахчисараї при здобутті його російським генералом Мініхом у 1736 році), а польські сучасники подій узагалі часто подавали перебільшені дані, то у кращому випадку, як це припускають сучасні аналітики, чисельність татарських військ була вдвічі меншою.

Прибуття хана до табору зустріли низкою урочистостей. Зокрема, український гетьман з кримським ханом бенкетували три дні, а кілька днів по тому козацькі й татарські війська вирушили проти польсько-шляхетської армії під Берестечко.

ПОХІД ПІД БЕРЕСТЕЧКО

Звістка про договір Б. Хмельницького з трансільванським князем Ракоці та приїзд до козацького табору у Колодне угорського посла спричинили появу в Сокальському таборі чуток про намір Богдана Хмельницького йти на Львів і Краків для з'єднання з Ракоці. Для унеможливлення таких дій козацького війська польський король на початку червня 1651 року вирішив перейти з військом під Глиняни та заступити дорогу Хмельницькому в його поході на Підгір'я.

Пізніше до короля почали надходити й інші повідомлення, ймовірно розповсюджені самим Хмельницьким, нібито про те, що гетьман має намір відійти до Дніпра, руйнуючи за собою всі переправи і греблі, щоб тим самим утруднити переслідування полякам. Ці чутки примусили короля змінити попередній план дій і йти до Берестечка, аби відрізати українському гетьманові шлях до відступу.

Питання про те, де та як саме вступити у безпосередній контакт із силами Богдана Хмельницького, обговорювалося на королівських нарадах. Зокрема, гостро постало питання, йти на ворога з усім військом і обозом чи лише кіннотою, залишивши вози у Сокалі. На останньому наполягав поручник М. Потоцького військовий суддя Стефан Чарнецький, але шляхта не довіряла своїй челяді і боялася залишити обоз. Урешті, генерал артилерії Зигмунд Пшиємський умовив короля йти з усім обозом. 15 червня 1651 року армія вирушила із Сокаля. Для зручності король поділив військо на три частини, так

звані батальйони, визначивши кожному свій маршрут. Але, щойно армія вирушила, відразу ж усе переплуталося — не могло бути й мови про якийсь порядок. Два батальйони заблукали, зайшли у непрохідні болота, де всі б загинули, якби несподівано напав ворог. Ці батальйони приєдналися до королівських військ лише через день. Майже відразу після відходу короля з табору волоська хоругва та челядь кварцяного війська почали грабувати залишені у Сокалі вози Сандомирського воеводства. В результаті сутички кількох грабіжників було вбито, а 18 передано військовому суду.

Взагалі обоз був великою перешкодою під час переходу військ. Усього за військом тягнулася велика кількість возів, які на переправах гальмували загальну швидкість його пересування до визначеного місця збору. Про це красномовно свідчить той факт, що коли передні частини ставали на ніч, задні ще не могли вирушити з місця попередньої стоянки. До Берестечка король прибув 19 червня 1651 року, подолавши за чотири дні відстань у 60 км, двічі перед тим безуспішно намагаючись навести лад у війську.

На дезорганізацію польського війська також впливав страх перед несподіваним нападом козаків. Так, коли король затримався на ніч між селами Брани і Довге, близько восьмої години вечора в обозі між челяддю виникла бійка, яка у свою чергу викликала паніку в оточенні короля, яке сприйняло це за несподіваний напад татар. Проте все ж паніку та сум'яття вдалося подолати і продовжити рух до Берестечка.

Коли підійшли на лівий берег р. Стир між Шуровичами і Стремільчем, королівським військам довелося протягом двох днів наводити переправу, а потім по черзі долати чотири мости. 20 червня Ян II Казимир переїхав на правий берег річки й оглянув місце майбутнього табору, який він планував тут заснувати. Новостворений табір мав вигляд великого прямокутника із заокругленими кутами, оточений з трьох боків валом з 12 bastionami, а із західного боку прикривався р. Стир. В'їзд до табору знаходився у східному валу. З Берестечком табір з'єднувався мостом через р. Стир. У центрі табору знаходилися

намети короля та його найближчого оточення, обабіч — місця постою окремих полків.

Того ж дня, коли королівські війська прибули на місце побудови нового табору, до Яна Казимира прийшли делегації від міщан з міста Вишнівець та ченців Почаївського монастиря, які прохали захистити їх від королівських військ, що мали рухатися через Почаїв і Вишнівець, переслідуючи відступаючу армію Хмельницького. Ймовірно, що цю делегацію було послано українським гетьманом. Такий захід головнокомандувача козацького війська, очевидно, був спрямований на дезорієнтування ворога та запевнення його у правдивості чуток про намір Хмельницького відступити в Україну. 23—26 червня того ж року королівська армія переправилась на правий берег Стиру. Лише шляхта з посполитого рушення відмовилась переправлятися і, апелюючи до давніх звичаїв, вимагала присутності в таборі короля. Однак після паніки у зв'язку з чутками про напад на їхній табір татар шляхтичі спішно перейшли на правий берег під захист королівських військ.

Після переправи польських військ на правий берег р. Стир їхнє становище залишалось непевним, позаяк не було чіткої інформації про дії та плани українського гетьмана. Так, за однією інформацією, наданою затриманим шляхтою на правому березі Стиру місцевим священиком, Хмельницький уже направлявся до Берестечка; за іншою, наданою перебіжчиком з козацького табору, — Хмельницький вислав під Берестечко лише розвідку з 3000 козаків і 2000 татар.

19 червня 1651 року королю надійшло повідомлення, що козаки і татари разом з ченцями Почаївського монастиря розгромили висланих у роз'їзд 40 чоловік з волоської хоругви М. Потоцького поблизу Почаєва.

Королівська розвідка не давала бажаних результатів: висланий Я. Вишневецьким ротмістр Стемпковський з під'їздом у 8000 вершників змушений був повернутися у табір через непослух своїх людей, які по селах пиячили, козаків лише лякали, а шляхетські маєтки і замки захоплювали та грабували.

О. Конєцпольський, висланий на допомогу захисникам Олики, дійшовши до Дубна, довідався, що Іван Богун зі своїм військом, повертаючись з-під стін цього міста, обійшов Дубно і вже знаходиться у таборі Богдана Хмельницького. О. Конєцпольський мав лише кілька дрібних сутичок з козаками під Дубном. Останні ж ухилялися від боїв, і допомагали їм у цьому місцеві селяни, які в районі перебування шляхетських військ сигналізували козакам спаленням фільварків. Для переслідування невловимого ворога О. Конєцпольський вислав ротмістрів Суходольського і Стжалковського з кількома хоругвами, які 19 червня 1651 року в трьох милях від Дубна напали на невеликий козацький табір, в якому завзято боронилися 200 козаків. Вони вбили 70 козаків, 17 взяли в полон і з кількома возами зерна та 200 биками повернулись у королівський табір, де полонених після допиту було страчено через обезголовлювання.

22 червня того ж року С. Чарнецький з 1000 рейтарів, трьома козацькими хоругвами та 500 драгунами вийшов з табору для бою з другою частиною козаків, які поверталися з-під Олики. Але, як свідчать джерела, «нічого про ворога не знаючи і маючи лише відомість про відхід Хмельницького на Україну, повернувся у табір з великою кількістю здобутої на Волині худоби, пограбувавши остаточно цей край».

Щодо розташування новозбудованого польського табору на правому березі Стиру, то воно було обране досить вдало: на схід від нього простягалися широкі поля з кількома невисокими пагорбками, ззаду протікала р. Стир, праворуч були великі ліси, які король наказав вирубати, а ліворуч він був захищений непрохідними болотами, що оточували місце впадіння р. Пляшівки у Стир. Та попри вдалий вибір місцевості для побудови табору, всередині нього не було ніякого порядку. Кожний військовий підрозділ ставав там, де йому хотілося, а не там, де йому наказував обозний.

Порядок та дисципліну у таборі порушували різні тривожні новини, а точніше, відсутність чіткої картини подальших дій Б. Хмельницького, підкріплені почуттям постійної небезпеки. Шляхта підозрювала у відносинах з українським гетьманом і татарами також полоненого мурзу Нїтшоха, і, як виявилось, не без підстави:

18 червня Нїтшоx домовився зі своїм слугою, що пошле його вночі до ворога, щоб орда напала на королівський обоз, а козаки — на військo. Але король наказав одному шляхтичу, який добре знав татарську мову, перевдягнутись у німецького солдата і стояти на варті біля полоненого. Шляхтич разом з іншими солдатами куриє і в карти грав, не показуючи, що знає татарську мову. Він підслухав розмову татар, у результаті чого останніх було заарештовано і відправлено до Варшавської фортеці.

Цей випадок посіяв ще більший страх серед польської шляхти. До того ж, настрої псували і повідомлення про селянські заворушення у Великій Польщі і вже згаданий нами вище бунт О. Костки-Наперського на краківському Підгір'ї, на придушення якого з табору було відправлено 2000 чоловік, яких очолив коронний конюший Олександр Любомирський.

Аби отримати хоч якусь більш-менш достовірну інформацію про козацьке та татарське військо, король ладен був використати всі можливі інформаційні канали. Так, протягом 10—23 червня 1651 року у Берестецькому таборі перебував шведський посол Йоганн Майєр, який повертався із поїздки в Крим. Однак і той не зміг надати Яну Казимиру точної інформації. Зокрема, його перекладач, львівський вірменин, розповів, що хан лише збирається йти на допомогу Хмельницькому і має війська не більше 40 тисяч чоловік.

Більшість чуток про плани та дії Б. Хмельницького зводилась до того, що він нібито вирішив відступити в Україну. Один із сучасників писав з-під Берестечка: «У таборі розповсюджуються різні новини, що нібито Хмель пішов назад на Україну, знищуючи все по дорозі, якою мають його переслідувати наші війська. Багато шляхтичів боїться, що і посполите рушення розпадеться, і військо, якщо піде не кіннотою, а обозом, буде тягтись, ніколи не дожене Хмельницького, а він тим часом перейде Дніпро і сили свої буде збільшувати».

26 червня того ж року польський король вирішив йти на Дубно з легкими возами і там захопити переправу на Ікві. Довіряючи Чарнецькому, який повернувся з розвідки і запевняв, що хан не прибув до Б. Хмельницького, а сам гетьман хоче відступити в Україну, Ян

Казимир дав наказ обозу вирушити вдосвіта 27 червня на Дубно, до якого було 50 км. Цього ж дня Забуський повідомив, що хан вже з'єднався із силами Хмельницького і вирушив у напрямку Берестечка. Це підтвердилось і роз'їздом Бейдковського з полку Я. Вишневецького, який під Перенятином був розбитий татарами.

Поляки з дій Б. Хмельницького припустили, що він розраховує перехопити королівську армію під час маршу. Вони не помилилися: 26 червня, довідавшись, що наступного дня ворог виступає на Дубно, гетьман вирішив скористатися цим. Але початок його наступу ускладнився релігійними заходами в татарському війську. За мусульманським календарем йшов священний місяць Раджаб (20 червня — 19 липня), коли правовірним мусульманам заборонялось воювати. 22 і 23 червня (п'ятниця, святковий день у мусульман, день «щедрості Аллаха») все татарське військо провело у молитвах в Колодному. Тож військові плани гетьмана несподівано стали залежними від релігійності його союзника. Б. Хмельницькому вдалося натиснути на хана, а той, у свою чергу, на військових мулл, щоб переконати вояків розпочати наступ 27 червня.

Від Колодного до табору короля під Берестечком було 60 км. Виступивши вранці 27 червня, гетьман і хан рушили через Вишневець—Кременець—Козин. Попереду рухався авангард з татарсько-козацької кінноти, за ними, на відстані півпереходу (15—20 км) йшли головні сили союзників. Увечері 27 червня Іслам-Гірей і Богдан Хмельницький зупинилися на ночівлю північно-західніше Кременця. Позаяк стало відомо, що король відмовився від просування на Дубно, вирішено було рушити до Берестечка.

Отже, порушення Корану не виправдало себе, бо польські полки так і не вирушили з табору, план Б. Хмельницького вдарити по польських військах під час маршу не виправдався, а татари сприйняли цю невдачу як покарання Аллаха за порушення релігійних норм.

ПОЧАТОК БИТВИ

Отримавши звістку про наближення ворога, королівський загін зупинився і повернувся у табір, війська було приведено у бойову готовність, усім під загрозою смертної кари заборонено виходити з табору. Вранці 28 червня головні сили союзників рушили від Кам'янця до Козина, а татари переправились через Пляшівку і спалили ближні села, шляхетські двори та містечко Лешнів, де збирались обладнати коші. Інший загін напав на королівську челядь, яка всупереч забороні пасла коней за дві милі від табору. Татари забрали багато коней, у тому числі дві королівські упряжки, частину людей захопили в полон; а інші підстрелені і підрізані повернулись у табір. Полк Богуслава Радзивілла, що пильнував переправи через Пляшівку в Козині, помітивши пересування ворожих військ, дав знати про наближення татар (козаки ще не надійшли) і вступив з ними у бій. Близько 14-ї години дня авангард союзників — татари — з невеликою кількістю козаків підійшли впритул до виведених їм назустріч королівських військ, займаючи навколишні поля й чагарники та намагаючись заманити ворогів на герці. Все це робилося з метою розвідати сили ворога, розташування та укріплення табору. Але король заборонив іти на провокації татар і лише близько 5-ї години пополудні дозволив О. Конєцпольському та Ю. Любомирському атакувати ворога. Татари застосували удаваний відступ, і коли поляки, переслідуючи їх, затримались у невеликій долині, накинудися на них.

Тоді ж з лівого боку на татар ударили хоругви Я. Вишневецького та С. Чарнецького і гнали їх цілу милю до рибного ставу, де багатьох потопили, і вже після опівночі повернулись до королівського табору. Втрати шляхетських військ були невеликими, татар загинуло 100 чоловік, 20 було взято в полон. Останні розповідали полякам, що хан уже знаходиться у Лешневі. Наприкінці цього ж дня в район битви прибули головні сили союзників.

На другий день, 29 червня 1651 року, використовуючи сприятливі погодні умови — дощ і туман, Богдан Хмельницький перевів свою армію через переправу в Козині і разом з татарами атакував ліве крило королівських військ. На цей раз татар в бій вели калгасултан Крим-Гірей, нураддін-султан Газі-Гірей і Тугай-бей. Польський воєначальник Зигмунд Пшиемський зустрів їх вогнем артилерії. Інше угруповання татар зранку намагалось заманити королівську кавалерію в лози на козацьку піхоту, але це їм не вдалося й полки Станіслава Потоцького та Станіслава Лянцкоронського майже повністю зігнали їх з поля. Однак близько полудня козаки й татари пішли в атаку вже на праве крило королівської армії. Полк Лянцкоронського потрапив у потрійне оточення. Йому на допомогу кинулись полки Станіслава і Миколая Потоцьких, Юрія Любомирського та Леона Казимира Сапєги. «Все змішалось так, що не можна було відрізнити поляка від татарина, а наші прапори позминались з татарськими бунчуками, — писав очевидець. — Наші мусили відійти до гармат, бо ніхто б живим не вернувся». Окремі шляхетські полки відірвалися від своїх і потрапили в оточення, з якого вийшли з великими втратами, а майбутнього польського короля яворівського старосту Яна Собеського ледве врятували шляхтичі з його охорони. Татари теж зазнали серйозних втрат: загинули мурзи Махмет-Гірей, давній союзник Б. Хмельницького Тугай-бей, перекопський та ханський підскарбій Муффрах-мурза, бунчук якого було захоплено ворогом. Близько 16-ї години бій припинився, татари відступили і, бажаючи себе винагородити за втрати, переправились через Стир, вдарили в тили королівської армії і багатьох шляхтичів захопили в полон. У них вистачило б сили знищити й посполите рушення з Холмсько-

го і Добжинського повітів, але так склались обставини, що рушення підходило до королівського табору іншим шляхом і приєдналося до нього вже після татарського нападу. Важкі втрати за два дні боїв аж ніяк не сприяли піднесенню бойового духу татар, у свідомості яких ще більше укорінилася думка про кару Аллаха за недотримання установа Корану.

Втрати шляхетських військ були значні — лише видатних шляхтичів загинуло цього дня 300 осіб. Серед них були люблінський староста Адам Оссолінський, галицький каштелян Казановський, волинський підстолій князь Козіка, перемишльський мечник Лігенза, ротмістр Йордан Кжечицький, краківський хорунжий Лада (прапор М. Потоцького потрапив до рук татар), саноцький підкоморій Стадницький, Стан, Ксенський і багато інших. Було поранено литовського обозного Кшиштофа Сапегу і галицького хорунжого Станіславського, а ротмістра Зиґмунда Лянцкоронського — брата брацлавського воєводи — захоплено в полон разом з кільканадцятьма шляхтичами. Загальне становище погіршувалося тим, що королівський табір був відрізаний від пасовищ, тому коней доводилося годувати очеретом та дубовим листям. Настрій королівського війська значно погіршувался. Та вирішальні бої ще були попереду...

У РОЗПАЛІ БИТВИ

Зранку 30 червня густий туман укryw поля під Берестечком. У білій імлі на відстані списа люди не бачили один одного. Обидві армії готувались до вирішального бою. Ян Казимир вів свою армію з табору, залишивши в ньому лише невелику частину польської піхоти та челядь, виставивши догори гусарські списи з червоними стрічками, щоб створити враження наявності в нього численних резервів. Мости через Стир король наказав знищити, відтинаючи таким чином шляхті дорогу до відступу. Армію було розставлено вздовж р. Стир фронтом на південний схід і, за порадою німця Гертланда, поділено на три частини. Повернутим фронтом на північ лівим крилом командували М. Калиновський і Я. Вишневецький. Тут була зосереджена коронна і магнатська кіннота під проводом воеводи подільського Станіслава Потоцького, воеводи краківського Домініка Заславського, воеводи брестського Шимона Щавинського, воеводи київського Адама Кисіля, старости калуського Яна Замойського, а також полк німецької піхоти. Позаду стояли полки посполитого рушення з Сандомирського, Люблінського, Белзького, Волинського, Руського, Краківського, Ленчицького і Серадського воеводств. Праве крило шляхетської армії, повернуте фронтом на південь, стояло під лісом. Тут знаходились полки великого коронного маршалка Юрія Любомирського, воеводи брацлавського Станіслава Лянцкоронського, воеводи познанського Криштофа Опалінського, коронного

хорунжого Олександра Конецпольського, познанського підкоморія Владислава Лезненського, яворівського і красноставського старост Яна і Марека Собеських, підканцлера литовського Леона Казимира Сапеги та частина посполитого рушення з Великопольщі і Мазовша. Командування цим крилом було доручено М. Потоцькому, але через його недугу ці функції виконував С. Лянцкоронський. Центром армії командував сам король. Він поставив тут іноземну піхоту, частину найманної кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію під командуванням Зигмунда Пшиемського. Поділена на дві частини іноземна піхота захищала правий і лівий фланги центральної частини військ. Лівим, повернутим на північний схід крилом командував Криштоф Хубальд, правим, що стояв напроти татарських полків, — генерал Богуслав Радзивілл. У самому центрі стояв король в оточенні своєї гвардії та королівської гусарії. Артилерія, висунута на передній край королівського корпусу, була поділена на три групи: перша була спрямована на козацькі війська, друга — захищала центр, третя — повернута проти татар. З тилу позицію поляків прикривав табір.

Під прикриттям туману Б. Хмельницький зранку 30 червня 1651 року почав наступ на польське військо 10-рядним табором з возів. Вірогідно, козаки планували витратити день на укріплення табору, бо гетьман змушений був враховувати, що у татар цього дня був байрам і на їх участь в активних бойових діях годі було розраховувати. Спочатку табір ішов фронтально на польське військо, паралельно р. Пляшівка, а потім був скерований на лівий фланг королівського корпусу, де поляки вимушені були відступити. Зупинившись на місці, звільненому від поляків, козаки негайно розпочали укріплювати табір. Очевидці з польської сторони так описували початок битви: «Вороги з усією армією, виставленою у бойовому порядку по 10 ряд, з'явилися на горизонті, заповнюючи собою все величезне поле, пагорби і сусідню рівнину... Ворога ще не було видно, але його наближення позначалось варварськими криками. В такому порядку вони зійшли з пагорба просто на наших, які стояли нерухомо, потім крики почулись безпосередньо перед нашим військом, а потім ворог почав будувати укріплення з возів. Ворог націлився

на наш лівий фланг, і наші відкрили по ньому вогонь, а потім весь корпус нашої армії поволі відступив».

Український табір зупинився занадто близько від польських позицій, стати на більш віддалені позиції козакам заважала розташована у тилу заболочена Пляшівка. Таке розташування для українців було невдалим, бо позбавляло їхнє військо можливості маневрувати на полі бою, особливо на його правому фланзі. У разі атаки ворога на цей фланг перекривався шлях підходу до нього татарській кінноті, яка у разі чого могла б надати основному козацькому війську істотну підтримку. Руху в тилу козацького війська також заважав болотистий берег Пляшівки.

Наближалася 15-та година дня, а війська обох сторін ще стояли, не розпочинаючи наступу. Через уже пізню пору і вітер, що віяв зі сходу в обличчя польсько-шляхетським військам, дехто з оточення польського короля радив йому відкласти бій до наступного дня. Врешті Я. Вишневецький, зрозумівши, що ворог не збирається атакувати, послав сокальського старосту Сигізмунда Денгоффа з проханням дозволити розпочати атаку. Король промовив до війська, закликаючи рятувати католицьку віру та права Речі Посполитої і мужньо вдарити на ворога, який є «лише збіговиськом збунтованого хлопства». Одержавши дозвіл, Я. Вишневецький рушив на чолі 12 кварцяних, 6 козацьких, 4 рейтарських хоругв та полків Ленчицького, Сандомирського і Краківського воеводств проти козацького табору, укріплення якого козаки ще не завершили. Князю довелося по черзі здобувати два укріплені табори — менший, побудований черню, та більший — козацький. Атака Яреми Вишневецького була підтримана вогнем піхоти й артилерії; йому вдалося в кількох місцях розірвати ще не завершені козацькі укріплення, але в запалі бою в таборі він втратив свій прапор. Невдовзі козаки й чернь, підтримані татарами, опанували ситуацію і відбили атаку кінноти Вишневецького.

Після атаки Я. Вишневецького козаки разом з татарами оскаженіло вдарили по лівому флангу поляків, погромивши війська Руського воеводства. Йому на допомогу король скерував генерала Хубальда, солдати якого також розміщувалися на лівому фланзі польських

військ, одночасно з цим наказав артилерії вдарити по атакуючих з усіх гармат та відправив на допомогу лівому флангу всіх німецьких солдат. «Більше як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому наговпі, — згадує очевидець цього бою з польської сторони, — було лише чути гук гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не вернеться. Козаки розпочали атаку і вже близько підійшли до наших військ, але були відбиті й загнані у табір, а татари відійшли на сусідню гору».

Нураддін-султан двічі атакував ліве крило королівського корпусу, стримуючи наступ німецької піхоти на козаків. Та попри все саме німецькій піхоті належить головна роль у зупиненні контрнаступу козаків, черні і татар. Успіх контрнаступу міг бути закріплений додатковими силами татарської кінноти, які хан спрямував на поле бою, але вони не змогли через щільність розташування козацького війська, обстріл з боку поляків та заболочену місцевість підійти у потрібне місце і повернулися назад. Слід відзначити, що у цій сутичці, незважаючи на байрам, татари билися напрочуд завзято.

Після невдалої атаки Я. Вишневецького король, побачивши, що козаки й чернь повернулись у табір і почали його обкопувати ровом і валом, вирішив центральною частиною свого війська наступати на зайнятий татарами пагорб. Для цього він наказав розпочати його обстріл з восьми заряджених мушкетними кулями гармат. Єзуїти і ксьондзи з шаблями в руках закликали королівські полки до бою своїм прикладом і словами. Король наказав правому крилу своєї армії підтримати цю атаку, та шляхтичі відмовлялись рушити з місця, посилаючись на небезпеку козацької засідки у сусідньому лісі. Король послав у ліс німецьких піхотинців, посиливши їх двома відділами своєї кінноти і двома гарматками, але ніякої засідки там виявлено не було. Напевно, шляхта просто боялася наступати на козацький табір.

Кримський хан у цей час також не вів бойових дій: у відповідь на обстріли свого місця дислокації він двічі атакував поляків і водночас обстрілював короля з двох гарматок. Чотири татарські ядра пролетіли біля Яна Казимира, а одне поранило йому коліно. Поль-

ські артилеристи на чолі з Пшиємським, за допомогою особистого перекладача короля шляхтича Отвиновського, змогли виявити білий ханський прапор і спрямувати на нього вогонь артилерії. Від першого ж пострілу у безпосередньому оточенні хана впав його родич — султан Амурат, який у 1649 році керував облогою Збаража. Гарматний постріл роздробив йому руку й поранив бік; після захоплення королівськими військами пагорба, на якому стояв хан, пораненого було перевезено у Берестечко й віддано під опіку королівським фельдшером, але 4 липня 1651 року він помер.

Десь біля 18-ї години, одночасно з артилерійським обстрілом королівської артилерії ханського пагорба, обстріл татар з мушкетів розпочав полк Б. Радзивілла. Хан, а за ним і вся орда почали панічно тікати у напрямку на Лешнів. Кілька татарських полків прикривали цю втечу, але й вони почали відступати. Очевидно, смерть Амурата була для Іслам-Гірея III тією останньою краплиною, яка переповнила чашу страху перед Богом за скоєне. Відступаючи, татари намагалися зарубати полонених, але частину їх усе ж вдалося визволити королівським військам. Утікачі кидали все по дорозі — сідла, казани, кожухи, килими і навіть своїх забитих і пораних, яких, згідно з татарськими звичаями, вони не повинні були полишати. Завдяки бездіяльності правого крила королівської армії татарам удалося проскочити під Лешнів, звідки вони пішли через села Рідків, Хотин, Боратин на переправу в Козині. Аж тоді шляхтичі з правого флангу розпочали переслідування ворога. Польські військові частини на чолі з О. Конецпольським дійшли до переправи, але через нічну пору змушені були повернутися у табір. Загнані за переправу татари тієї ж ночі спалили Козин, а жителів вирізали. У полишеному татарському таборі на пагорбі було захоплено багато коней і худоби. Так, наприклад, О. Конецпольський здобув ханський прапор, булаву, намет й особисті речі хана — годинник, бубон, що скликав мусульман на молитву, велике дзеркало; Б. Радзивілл — ханського коня, обшиту червоною атласною тканиною коляску з печеним м'ясом, шербетами та скриню зі срібними пляшками, заповненими кумисом.

Після втечі татарського війська для Богдана Хмельницького битва була вже програна. Втративши кінноту, українська армія опинилась у становищі, в якому вже перебували козацькі повстанські армії протягом 1591—1638 років. Лівий фланг української армії було оголено, і польський король негайно розгорнув проти неї війська лівого флангу і центру. Щоб уникнути оточення, гетьман під захистом табору почав відступ з пагорба в низину до берега Пляшівки, де болота і хащі прикрили б тил його війська. До сутінків козаки під артилерійським вогнем і без значних втрат виконали цей маневр і почали зводити фортифікаційні споруди навколо табору. До ночі козаки встигли укріпитись, а великий дощ і ніч змусили припинити воєнні дії. Польсько-шляхетська армія на чолі з Яном Казимиром всю ніч простояла в полі під дощем у повній бойовій готовності і обстрілювала козацький табір з гармат, очікуючи контратаки. Проте козаки не атакували, позаяк Богдана Хмельницького вже не було у таборі.

Вивівши військо з-під удару, Хмельницький вирішив спробувати повернути татар на поле битви. Він наказав полковнику М. Пушкарю: «Тримайтесь і тримайте укріплення, поки я не повернусь» і разом з генеральним писарем І. Виговським і чотирма козаками негайно поїхав услід за ханом, аби умовити його повернутися на поле битви. Про те, що Б. Хмельницький збирався швидко повернутись у табір, свідчили залишена у таборі гетьманська булава і бунчук.

ХАН

Досить складним залишається визначення справжніх мотивів утечі хана з поля битви. Ряд джерел, яким, на думку більшості істориків, слід довіряти дуже обережно, прямо звинувачують хана в отриманні від польського короля певної суми грошей і права збирати ясир на Правобережжі за розрив відносин з козаками. На користь такої версії свідчить той факт, що 29 червня 1651 року у королівському таборі невідомо з якої причини перебував писар хана.

Історики В. Смолій та В. Степанков зазначають, що безсумнівим фактом є те, що Іслам-Гірей не збирався доводити справу до розгрому польської армії й напередодні вирішального дня битви увійшов у контакт з королем «задля укладання мирних трактатів». Так, переповідаючи події під Берестечком 30 червня, німецький офіцер Йоганн Хартунг пише: «Хан стояв на горі й оглядав усю королівську армію. Побачивши багато добре озброєних воїнів і всю зброю, він послав до короля сказати, що прийшов не для війни, а для укладення договору з козаками й Річчю Посполитою. Якщо козаки не погодяться, він змусить їх до того і передасть Хмеля в руки короля. Король відповів, що не вірить його словам, допомоги не потребує, а сам справиться з бунтарями».

У деяких історичних працях також є поширеною версія, що в ніч перед битвою татари отримали підкидні листи, у яких ішлося про те, що у вирішальний момент бою козаки разом із королівським вій-

ськом нападуть на татар і знищать їх. Такі підозри хана щодо змови були викликані провокацією І. Виговського, який нібито розкидав у татарському таборі листи до короля із закликом бити татар з обох сторін. Трапляється й ще одна згадка про існування якихось провокаційних листів від розвідників у Московському Розрядному приказі — про змову проти хана Богдана Хмельницького і Юрія II Ракочи. І хоча ці версії досить сумнівні, все ж про них слід згадати.

Що ж до характеристики особистості кримського хана, то у його біографії був один цікавий момент, а саме те, що він понад п'ять років жив у польському полоні. Це було розкішне придворне оточення знатного польського воєводи Станіслава Любомирського, куди Іслам-Гірей потрапив після боїв під Бурштином ще у 1628 році. У неволі кримського хана утримували як знатного гостя, він вільно пересувався, спілкувався і добре вивчив не лише мову, а й вдачу та звичаї польської шляхти. Можливо, близьке знайомство з польським двором та гарне ставлення поляків до хана під час полону якимсь вплинули на керівника кримських татар під час бою. Цікаво, що і сам король, і коронний гетьман не поспішали переслідувати татар. Може, вони вважали втечу татар удаваною, аби заманити переслідувачів у засідку, а може, не бажали остаточного їх розгрому та послаблення.

Не слід також нехтувати і врахуванням військово-стратегічних мотивів втечі татар. Несподівані для українського гетьмана активні дії супротивника, що перехопив ініціативу разом з невдалим розташуванням українського табору на Берестецькому полі, яке не дозволяло маневрувати татарському війську, невміння татарів вести зустрічний бій і стримувати добре озброєне регулярне королівське військо (озброєння татар і тактика у веденні бою цього не дозволяли), небажання нести великі людські втрати без істотної матеріальної вигоди і, врешті-решт, недовір'я як до короля, так і до козаків, змусили кримського хана разом зі своїм військом полишити поле битви.

Не слід відкидати і релігійних мотивів у вчинку хана. Зокрема, релігійна заборона мусульманам воювати під час свята байраму, що

припадало саме на ці дні. Перші невдачі татарського війська могли поглибити в них думку про невідворотність Божої кари за порушення заборони воювати.

Незалежно від її причин, втеча хана з татарським військом несла величезну загрозу для подальшої долі козаків, оскільки вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу шляхті охопити її і взяти в облогу півколом, а згодом і залишила повстанців без керівника. До такого перебігу подій Богдан Хмельницький і його соратники, звичайно, не були підготовлені. Хмельницький, залишаючи табір, не дав чітких розпоряджень і не залишив гідного заступника, бо розраховував швидко повернутись, але сталося зовсім по-іншому.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ДНІ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

Як ми вже зазначали вище, дізнавшись про втечу татар, гетьман Б. Хмельницький разом з І. Виговським кинулися наздоганяти хана.

В історичній науці також існує версія, що Б. Хмельницький разом з І. Виговським насправді не наздоганяли татар, а, рятуючи своє життя, тікали разом з ними. Більшість українських істориків спростовують її, але, на наш погляд, читачеві також слід її навести. За версією М. Грушевського, гетьман затримався у хана і потім силою обставин змушений був тікати разом з ним на схід.

Проте ми будемо вести оповідь, відштовхуючись від першої озвученої версії, тобто тієї, що Б. Хмельницький та І. Виговський мали на меті наздогнати і повернути хана на поле бою. Ця версія, на думку багатьох істориків, є більш імовірною та обґрунтованою. Так, гетьман і генеральний писар Війська Запорозького наздоганяють хана на світанку наступного дня біля Ямполя. Між Б. Хмельницьким і Іслам-Гіреєм відбулася гостра розмова. Гетьман закинув хану претензію щодо його втечі і вимагав його повернення з військом під Берестечко. Той спочатку виправдовувався, мовляв, воїни злякалися ворожого обстрілу і почали тікати, а він намагався їх зупинити, а далі сам звинуватив гетьмана спочатку у змові проти нього з угорцями (Ракоці), а потім і у змові з королем. Як би там не було, а наприкінці розмови хан пообіцяв наступного дня, 2 липня, направити татар на поле бою. Та цього дня татари не прийшли на допомогу обложеному

поляками козацькому табору, і гетьман знову взявся умовляти хана. На цей раз хан пообіцяв виступити, і Богдан Хмельницький через Івана Лук'янова направив війську наказ готуватися до бою зранку 4 липня.

3 липня 1651 року хан надав І. Виговському 20 тисяч татар, з якими той виступив під Берестечко. Татари просунулись у цьому напрямку понад 20 верст і дійшли до Пляшівки, але невідомо чому повернули назад. Після цього хан, прихопивши з собою Б. Хмельницького, разом з ордою почав поспішний відступ до Старокостянтинова, на південь України. Б. Хмельницький був узятий у полон. Зокрема, про це свідчить шляхтянка Петровська, яка побувала у татарському полоні і бачила Б. Хмельницького, прив'язаного до татарського коня по шляху відступу Іслам-Гірея, а вночі його пильнували ханські сеймени. Вона також чула, як хан казав Хмельницькому, що відішле його королю взамін полонених мурз. Інші полонені також стверджували, що постійно бачили Б. Хмельницького, прив'язаного до коня. Достовірність цих свідчень, звичайно, може бути піддана сумніву. Можливо, хан утримував гетьмана у такому полоні, аби він не міг зв'язатися з турецьким султаном і вже через нього впливати на кримського хана.

Коли звістка про перебування Б. Хмельницького разом з татарами далеко поза межами поля бою дійшла до поляків, то вони відразу ж поширили чутки про те, що гетьман утік разом з татарами, покинувши козацьке військо напризволяще. Водночас поляки почали вимагати його видачі. М. Потоцький за дорученням короля надіслав відповідного листа Іслам-Гірею. Таку ж вимогу надіслав і Я. Вишневецький. Але хан мав рахуватися з позицією мурз, які не бажали воювати з козаками. Вони почали вимагати пояснень, чому хан насильно затримує Б. Хмельницького. У відповідь почули, що хан утримує гетьмана з «любові», тому що він не може зараз дістатися обозу, і запевнення, що він відпустить його до своїх військ. До того ж, ногайців, що йшли попереду ханського війська, погромили козаки і відбили у них частину ясиру. Існувала загроза, що ті ж козаки відріжуть татарам шлях додому на переправах. 12 липня 1651 року

хан отримав звістку про вихід козацького війська з оточення під Берестечком і звільнив гетьмана з ув'язнення. Сам Б. Хмельницький про своє перебування у хана згодом сказав: «І над ним самим, гетьманом, кримський цар велике зло вчинив: прийшов на допомогу, допомоги не вчинив, і на чому присягав, у всьому зрадив, і його, гетьмана, взявши від козацького табору, відвіз у далекі місця і до війська не відпускав невідомо для чого, і тримав у себе з тиждень».

Є ще одна цікава версія, згідно з якою Б. Хмельницький перебував у хана по своїй волі. Тож можлива навіть імітація полону. Історики, що дотримуються цієї версії, вважають, що це було зроблено, аби провести перегрупування військ з-під Берестечка до Білої Церкви і у такий спосіб уникнути осудження простого народу. За цією версією, рухаючись з максимальною швидкістю вершника і міняючи коней, хан до середини ночі за сім-вісім годин подолав майже 100 км, опинився біля Ямполя і зробив коротку зупинку. Саме там наздогнав і розшукав хана Б. Хмельницький. Очевидно, хан погодився спробувати зупинити відступаюче форсованим маршем по шляхах і степах татарське військо, але це можна було зробити лише на головній переправі Чорного шляху через ріку Случ — біля Старокостянтинова. На світанку Богдан Хмельницький та Іслам-Гірей вирушили форсованим маршем і у першій половині дня 1 липня прибули до Старокостянтинова, подолавши відстань близько 80 км. Але, враховуючи виснаження коней від голоду й маршу, а також фізичне і моральне виснаження татар, хан і Б. Хмельницький були вимушені відмовитись від задуму негайного повернення війська у район битви. Під час цих заходів Хмельницький завербував до себе на службу 2 тисячі татарських воїнів. Можливо, тут, під Старокостянтиновом, хан наздогнав лист М. Потоцького (звідки той так рано довідався — невідомо), в якому він вимагав видати українського гетьмана, а також погрожував пограбувати Крим за вторгнення татарського війська у володіння Польського королівства. Далі, за цією версією, Іслам-Гірей та Богдан Хмельницький домовились, що перший зупинить татарське військо на Синіх Водах на чолі з візиром Сефер-Газі-агою і повідомить про це другого, який буде чекати цієї звістки

у Паволочі. У другій половині дня 1 липня Хмельницький міг повернутися до Берестечка, але він цього не зробив. Натомість він вирішив вивести свою армію з-під Берестечка і, переформувавши, зупинити поляків на рубежі Білої Церкви. Для передачі цього рішення війську, яке оборонялося під Берестечком, він відправив туди полковника І. Лук'янова, а сам вирушив до Грицева, потім до Любара, а звідти до Паволочі.

З-під Старокостянтинова І. Лук'янов вирушив до Берестечка у супроводі татарського загону у другій половині дня 1 липня і прибув до обозу під Берестечком у понеділок 3 липня. Позаяк у ці дні йшов дощ, то І. Лук'янов зміг подолати відстань 180 км тільки за дві доби. Іван Лук'янов передав розпорядження Б. Хмельницького й у супроводі того ж татарського загону залишив район Пляшівки. На думку істориків, що дотримуються цієї версії, місія І. Лук'янова ототожнювалась з невдалим походом І. Виговського, як це повідомляється у деяких працях і про що ми вже згадували вище.

Зі Старокостянтинова гетьман 3 липня вирушив до Грицева і перебував там з 4-го до 7 липня. 9 липня Б. Хмельницький прибув у Любар (відстань до Берестечка 210 км), на шляху, що йде від Берестечка на Паволоч, де, очевидно, прагнув з'ясувати долю свого війська, зустрічаючи його підрозділи, які виходили з оточення, і призначав їм район зосередження біля Білої Церкви. 10 липня він вирушив до Паволочі, куди й прибув 13 липня. Його супроводжував двотисячний татарський загін з чотирма мурзами. Богдан Хмельницький попросив міщан Паволочі допомогти йому коштами. З виділених ними грошей (3 тисячі злотих) він негайно виплатив найнятому татарському загону — мурзам по 200 талерів і рядовим — по 20. Ця фінансова операція трактується у джерелах як «викуп з неволі». Саме звідси були розіслані універсали, котрі оголошували збір війська до Маслового Ставу та Білої Церкви. Татарське військо було зупинено, згуртовано і не пізніше 11 липня зосереджено на Чорному шляху біля Чорного лісу, а у Паволоч до Б. Хмельницького не пізніше 14 липня від хана прибули посланці з повідомленням про готовність татарського вій-

ська надати йому допомогу. 15 липня гетьман вирушив із Паволочі і 17 липня 1651 року вже перебував під Білою Церквою.

Отже, цілком справедливою є версія деяких істориків, що період з 30 червня, коли татарське військо втекло з поля бою, по 1 липня, коли робилася спроба його зупинити, для Богдана Хмельницького та Іслам-Гірея був настільки напруженим і насиченим важливими справами, що тут узагалі ні про який полон не можна говорити. Протягом однієї доби обидва правителі здійснили форсований марш, подолавши 180 км, провели за півдня біля Старокостянтинова величезну організаційну роботу: зупинили частини татарського війська, відправили І. Лук'янова (а не І. Виговського) у супроводі татарського загону до Берестечка, спланували зосередження частини татарського війська на Синіх Водах на чолі з ханським візиром Сефер-Газі-агою, спрогнозували строки просування останнього до Білої Церкви, домовилися про базування тимчасового командного пункту українського гетьмана у Паволочі, куди прибудуть ханські гінці з інформацією про готовність татарського війська вирушити на допомогу українській армії, вжили спільних заходів у підготовці до бойових дій проти польської армії.

Водночас, опинившись через збіг обставин без своєї оточеної під Берестечком армії і не маючи наміру до неї повертатися, бо доля війни вирішувалася уже не під Берестечком, а під Білою Церквою, Б. Хмельницький, аби не отримати тавра зрадника, вимушений був пустити чутку про полон. Кримський хан, мабуть, з розумінням поставився до проблеми Б. Хмельницького і, можливо, імітував полонення українського гетьмана. Але нагадаємо, що це лише одна з історичних версій.

ОБЛОГА КОЗАЦЬКОГО ТАБОРУ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Вранці 1 липня 1651 року польська шляхта побачила козацький табір уже оточений потужними фортифікаційними спорудами: цілу ніч козаки й селяни, сподіваючись на швидке повернення Б. Хмельницького з ордою, будували свій табір з возів, прикриваючи їх землею з ровів. «Королівське військо, — пише польський очевидець, — всю ніч у повній готовності стояло, думаючи вранці розпочати штурм. Але ранком побачило вали понад 2 метри заввишки і ні одного місця, з якого можна було б розпочати штурм. Шляхта одразу втратила настрій». Природний ландшафт забезпечував козацькому табору досить серйозні оборонні можливості. Центр табору містився над р. Пліснява (рукав Пляшівки), з його боків знаходилися болота. «Можна його здобути лише голодом, окопавши з усіх боків», — пише з-під Берестечка шляхтич Войша. 1 липня, у суботу, все польське військо відпочивало, бо, знову ж за словами очевидця, «кіннота три дні коней не розсідлувала і не годувала, і піхота була втомлена». Король радився зі своїми спеціалістами з військової справи, яку тактику обрати для здобуття козацького табору, що був такий великий, майже оком неосяжний, багатолюдний, уставлений багатьма гарматами (з допитів полонених вважалося, що у козаків було понад 200 000 бійців і 40—60 гармат) і міцно обкопаний. Для забезпечення коней травою козаки збудували в трьох місцях через болота гаті, через які і надходив харч для худоби.

1 липня вирішено було обмежитися артилерійською перестрілкою між обома таборами, яка тим не менше призвела до відчутних людських втрат. Поряд з цим у козацькому таборі посилювалася нервозність. Серед війська почали поширюватися панічні настрої, які розхилювали порядок та дисципліну. Виявилося, що генеральна старшина була не в змозі без Б. Хмельницького впливати та керувати військом.

Наступного дня першими артилерійські постріли залунали з козацької сторони, у такий спосіб було зірвано намір польського командування перекинути у козацький тил нові сили. Вночі цього ж дня козаки і чернь атакували полк брестського воєводи Щавинського. Поряд з військовими вилазками у козацькому таборі почали відбуватися події іншого характеру. Серед частини старшини та козаків почала визрівати ідея таємно покинути табір або вдатися до переговорів з польським королем. У зв'язку з цим особливо гострі суперечки точилися довкола обрання наказного гетьмана. Більшістю голосів, хоча і проти волі кандидата, наказним гетьманом було призначено кропив'янського полковника Філона Джеджалія. Ніхто з полковників, які залишилися, не захотів прийняти командування, позаяк «знали, що Хмельницький цього не любить, і боялися його гніву». Військо просило новопризначеного наказного гетьмана або вийти з оточення, або помиритися з королем, або битися.

Деякі джерела подають інформацію, що вже 2 липня частина козацької старшини таємно звернулася до короля з проханням виявити до них милосердя. Водночас до Я. Вишневецького звернувся по заступництво полковник Криса. Того ж дня з цього приводу на нараді у короля «одні пани радили помилувати козаків і лише піддати під меч старшину й кого вдасться виявити з бунтарів, інші — надати козакам обіцянку, а потім відібрати у них зброю і гармати, розділити їх по полках і всіх до одного викосити, вживання зброї навіки заборонити, віру скасувати, а ім'я козацьке вигубити.

Проте до згоди на цьому зібранні так і не дійшли. Ян Казимир зайняв у цій справі більш помірковане становище. Він нагадав, що козаки не переслідували втікачів під Пилявцями, не йшли з-під За-

мостя у Польщу, не використали прав переможця під Зборовом. «Не слід, — говорив він, — бути нам менш благородними, ніж козаки. Ці неблагородні члени держави потрібні для благородних». Однак коли потім після перемоги над козацьким військом А. Кисіль радив королю помилувати його вояків, Ян Казимир відповів йому, що він занадто шкодує схизматиків.

Доки польське командування не наважувалося до початку більш масованих атак, шляхта з посполитого рушення почала вимагати від короля відпустити її додому, посилаючись на давній звичай, згідно з яким посполите рушення зобов'язане воювати не більше двох тижнів.

3 липня, у понеділок, розпочалися більш жваві бойові дії. Зокрема, польська піхота, аби щільніше блокувати ворожі сили, почала сипати шанці біля козацького табору. Польські частини, очолені Хубальдом і Пшиемським, будували на болотах окопи, редути, мости. Водночас і з другого боку переправи насипали шанці й редути та почали обстріл козацького табору з гармат. У польсько-шляхетській армії під Берестечком були лише гармати середнього калібру. Для здобуття потужних козацьких укріплень король послав по великі гармати до Бродів і Львова, а коли з Бродів привезено лише дві, було наказано взяти у Дубнівській фортеці Заславського ще 20 гармат, які прибули під Берестечко лише 9 липня. Козацький табір постійно знаходився під обстрілом королівської артилерії, але козаки для себе й своїх коней викопали ями як сховища від ворожих пострілів і також відповідали гарматним вогнем.

За даними поляків — учасників битви, король за три дні боїв втратив від 500 до 1200 вояків. Офіційний реєстр забитих і поранених протягом трьох днів боїв під Берестечком включає лише прізвища 103 визначних шляхтичів, крім того, було забито й поранено дуже багато челяді. Втрати козаків і татар важко визначити. Ті ж поляки говорять про 6000 і більше забитих козаків і татар, а козацький канівський полковник С. Савич вважає, що козаки втратили забитими й пораненими не більше 400 людей.

3 липня король скерував війська Я. Вишневецького і Б. Радзивіла на другий берег річки, але віддати наказ на штурм козацько-селянського табору не наважувався. Козаки, у свою чергу, не переставали обстрілювати ворога з гармат і боронити переправу на другий бік річки. 2 тисячі козацької кінноти та піхоти вийшли з табору і почали наступ на шляхту, яка ледве стримала цю атаку, але змушена була відступити з висоти, зайнятої поляками між селами Острів і Митниця. Однак цей успіх козакам закріпити не вдалося, позаяк нічною атакою О. Конєцпольський примусив їх відступити до табору. Цього ж дня в козацькому таборі отримали гетьманський універсал з повідомлення про очікуване повернення Б. Хмельницького з ордою; його зачитали козакам, що стимулювало їхню активність у приготуванні до запланованого на завтра наступу. І. Богун просив дозволити йому на чолі двох полків атакувати ворога, але Ф. Джеджалій за відсутності гетьмана не наважився на такі активні дії. Натомість уночі 4 липня козаки під проводом І. Богуна тихо підповзли до редуту на правому березі річки, вбили косами 8 рейтарів і раптовою атакою захопили дві гармати. Інші рейтари, не знаючи, від кого боронитися, кидалися у річку. Шляхта про це нічого не знала, поки не почав гавкати собака. Тільки тоді полк Хубальда кинувся на поміч рейтарам, відігнав козаків і відбив одну з гармат, яку козаки вже тягнули у свій табір. На західному напрямку селянські повстанці одночасно робили декілька вилазок, які не вдалися, бо ніч тоді була місячна.

4 липня королівські війська оточили козацький табір з півдня і зайняли пагорб, на якому під час битви стояв хан. На цьому пагорбі було поставлено намети короля, коронних та польних гетьманів, князя Я. Вишневецького, декілька полків.

У козацькому таборі, очікуючи на цей день повернення гетьмана з ханом, козаки вели влучний вогонь з гармат, а згодом, щоб покращити обороноздатність табору, почали планомірне зменшення його розмірів зведенням нової системи укріплень. Вірогідно, що, так і не дочекавшись Б. Хмельницького, цього ж дня до короля відправили листа з пропозицією укласти мир на умовах Зборівської угоди.

Вилазка козаків у ніч на 5 липня зірвалася через місячне сяйво. А запланований на день 5 липня генеральний штурм козацького табору був відкладений через проливний дощ. Сторони обмінювалися лише артилерійським вогнем. Проте поляки, все ж готуючи штурм козацького табору, цього ж дня в тил козакам відрядили тисячу кіннотників на чолі з полковником Балабаном.

У свою чергу шляхта остерігалася великого штурму козаками в ніч на 6 липня. Згідно з припущеннями шляхти, 50 тисяч козаків мали вдарити на табір короля, 30 тисяч — на табір Потоцького на пагорбі, а селянські повстанці мали також вийти у великій кількості. «Ніч пройшла у страху,— пише один із шляхтичів,— але ніякого штурму не було. Можливо, козаки побачили нашу обережність, бо на всіх окопах і валах горіли вогнища. Крім того, дощ лив цілу ніч». Страх шляхтичів підживлювався і частим застосуванням козаками психічних засобів залякування ворога. Так, однієї ночі козаки і селяни били в котли, радісно кричали, тупотіли ногами, створюючи враження, що до них прибула підмога.

День 6 липня розпочався з гарматної стрілянини. Пополудні козаки вислали до короля на переговори миргородського полковника Матвія Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису і військового писаря мазовецького шляхтича Івана Петрашевського, відомого у козаків під іменем Переяславця. Козацьких послів прийняв М. Потоцький, від якого вони вислухали «проповідь» на латині, у якій говорилося, що вони зрадники, яких немає під сонцем, що вони вже й не християни, бо з татарами як брат з братом живуть. Король пообіцяв відповісти їм на другий день і наказав залишити одного з полковників як заручника. У королівському таборі добровільно залишився М. Криса, який заявив, що «давно мав намір втекти з козацького табору, але чернь його пильнувала». Цей полковник передав полякам важливу інформацію про становище у козацькому таборі й запропонував низку заходів, спрямованих на його здобуття.

Наступного дня вранці послі знову з'явилися до Яна II Казимира. Король визначив умови двом козакам, які приїхали по відповідь: «Взамін за неприсутнього Хмеля козаки мають видати 17 полковни-

ків, які будуть затримані доти, доки Хмеля і Виговського не видадуть. Видати королю і своїм панам усю зброю, яку мають тут і на Україні, прапори, які Хмель одержав від короля, гетьманський бунчук і бубни. Все це король віддасть новому гетьманові, якого призначить; кількість війська визначить сейм, а до того часу хай живуть за Куруківською угодою». Автори інших листів до переліку цих вимог додають ще: «видати нашу шляхту, яка з ними разом збунтувалась» і «видати булаву, яку нібито Хмельницький, від'їжджаючи, запечатав до свого повернення, видати права, а чернь після присяги своїм панам щоби пішла додому». Король дав козацьким послам дві години часу на відповідь, але вони сказали, що повинні порадитися з повстанцями. Потім дали знати, що відповісти можуть лише наступного дня, «бо сьогодні військо п'яне». Козаки покликали на раду чернь і підготували письмову відповідь королю, яку передали наступного дня. У ній ішлося: «Зброї не здамо, бо без неї ми, лицарські люди, обійтись не можемо, шляхту видати не думаємо, бо це вже було даровано під Зборовом, від хана відмовляємося, Хмельницького по цілому Криму шукати будемо, пактів Куруківських не приймаємо, просимо залишитись на умовах пактів Зборівських». Лист був підписаний: «Військо вашої королівської милості Запорозьке і чернь уся». Наказний гетьман Ф. Джеджалій під цим листом не підписався. 8 липня замість Ф. Джеджалія козаки обирають нового наказного гетьмана — Матвія Гладкого. Цього ж дня до короля надходить відповідь на його умови козаків. Одержавши її, король надзвичайно розлютився непоступливістю повстанців і наказав стріляти по них з усіх гармат.

Наступного дня обстріл королівською артилерією козацького табору тривав. Крім того, шляхта готувала на 9 липня великий штурм табору, але здійснити цей задум не змогла через великий безлад у королівській армії. За порадами Криси шляхта почала насипати греблі на річці, щоб залити водою низинну частину козацького табору і розмити переправи на болотах Пляшівки. Бажаючи довести свою вірність королю, Криса услоговавася, як тільки міг. Король високо оцінив заслуги Криси: на сеймі, скликаному після Берестецької битви, Криса був nobilitований.

9 липня козаки дізналися, що Лянцкоронський на чолі близько 2000 чоловік кінноти перейшов на другий берег Пляшівки, займаючи тили козацької армії. Це загрожувало повним оточенням табору, позаяк до цього в козаків було кілька загат через болото, які зв'язували їх із не зайнятою супротивником землею. Через них вони поповнювали припаси й доставляли корм коням. Старшини знову відправили до Яна Казимира нове посольство, але М. Потоцький розірвав лист з вимогами козаків на очах у короля.

З польської сторони також робилися спроби вмовити козаків добровільно здатися на милість короля. Так, 9 липня підканцлер Ієронім Радзейовський вислав до козаків листа, адресованого «Моїм ласкавим панам молодцям, усій старшині Війська Запорозького». В листі Радзейовський, між іншим, писав: «Сьогодні ж, коли Бог показав свою справедливість і над вами висить помста спочатку Бога, а потім і усїєї Речі Посполитої, я все ж буду старатися, щоб і король його милість ставився до вас пом'якше. Але ви повинні його статті виконувати і здатись на милість короля й Речі Посполитої і не слухати тих, які вас до того привели. А я запевняю вас у тому, що сміло можете здатись на милість короля, який, як пан милостивий, звик щоденно винним добродійства свої показувати. Віддаюсь вашій приязні. Вашим милостям прихильний Радзейовський, підканцлер коронний рукою своєю». У доповненні до цього листа говорилося: «Якщо не поклонитесь його королівській милості, то ні у Москві і ніде нічого не здобудете, бо і з Москвою, і з іншими зуміє його королівська милість як поступити».

Атмосфера у козацькому таборі, де західну його частину займала чернь, а центральну і східну — козаки, була доволі напруженою. Відчувалася нестача хліба і солі, питна вода була малоприсадною для вживання. Відсутність Богдана Хмельницького загострювала в таборі суперечності, що існували між селянами, ремісниками, рядовими козаками (вихідцями із селянського і ремісничого середовища), з одного боку, та козацькою старшиною і дрібними шляхтичами — з іншого. Це породжувало атмосферу недовір'я. Козацькі полковники,

рахуючись в основному з козаками, не звертали уваги на чернь, а та, у свою чергу, не довіряючи козацькій старшині й очікуючи її відходу з табору, пильно за нею стежила. В середині українського табору почав поширюватися розбрат, загальне недовір'я один до одного, страх та паніка. Ще 8 липня полтавський полковник Мартин Пушкар «наказав сідлати і в'ючити коней»; побачивши це, піхота почала стріляти по вершниках і завертати коней киями.

У такій напруженій ситуації більшість старшини вирішила виходити з оточення. Починаючи з 8 липня для виходу з оточення прискорюється наведення трьох переправ через Пляшівку.

ПОЛКОВНИК ІВАН БОГУН

В ніч з 9-го на 10 липня козацька старшина обрала наказним гетьманом Івана Богуня. За іншою інформацією, вінницький полковник був призначений тільки керувати відступом. Ураховуючи інформацію, отриману від перебіжчиків про перехід С. Лянцкоронського з військами на правий берег Пляшівки, Іван Богун на скликаній цієї ж ночі раді (чернь на цій раді не була присутня, позаяк новообраний гетьман їй не довіряв і боявся, щоб вона не видала шляхті старшину для власного порятунку) ставить питання про вихід з облоги. На основі прийнятого радою рішення козаки почали будувати мости через Пляшівку. Планувалося через них перевести значну частину війська, відігнавши за допомогою неї сили С. Лянцкоронського, прокласти шлях для відходу всього війська.

Аби приспати пильність ворога, вранці 10 липня новообраний козацький ватажок відправляє до королівського табору посланців із заявою про те, що козаки погоджуються пристати на всі висунені королем умови. Така зміна настроїв не могла не насторожити короля та його оточення, для обговорення цієї ситуації була скликана нарада.

Користуючись такою легкою збентеженістю польського командування, по збудованих козаками вночі з опанчів, возів, войлоків і наметів трьох мостах через Пляшівку Іван Богун вдосвіта 10 липня з двома тисячами кінноти і двома гарматами перейшов за переправу.

Чернь, яка не знала причини відходу І. Богуна, почала підозрювати, що старшина тікає. Хтось із черні крикнув, що старшина «накивала п'ятами», і все військо близько 10-ї години ранку кинулось на переправи, кожний у свою сторону; багато хто втопився. Побачивши безладний відхід армії через болото, І. Богун повернувся, закликаючи відступаючих до порядку. Але навести лад йому вже не вдалось. Уся ця безладна маса повстанців ринулася на позиції С. Лянцкоронського. Останній, побачивши, що на нього швидко насувається величезна кількість ворогів, і вважаючи, що це не втеча, а вилазка, мусив дати їм дорогу і відступити до переправи в Козині. Однак потім, розгледівши у цьому переміщенні безладний, панічний рух, польський командир почав переслідувати козаків. Не відразу зрозуміли характер такого руху козаків і польські воїни, які стояли на сторожі. Спочатку вони сприйняли цю метушню за військову хитрість, аж згодом, зрозумівши ситуацію, напали на табір. Зі спогадів шляхтичів дізнаємося: «Коли ж наші (поляки) побачили, що табір порожній, ускочили в нього і кого там застали, на смерть забивали, грабували вози, брали всі речі», «у козацькому таборі наші мало кого залишили живим».

Утікачі з табору відступали через три переправи, а то й просто брели через болото, прямуючи до високого правого берега заплави Пляшівки. Відступ пильнував загін козацької кінноти, але й він змушений був зійти на болото. Поляки пішли навздогін, але на переправах зустрілись зі значними труднощами, бо переправи були вузькими, так що лише кінь за конем міг посуватись. Один козацький загін з 200 або 300 вояків засів на одному острівку й одчайдушно боронився. У відповідь на обіцянку М. Потоцького дарувати їм життя козаки на знак зневаги до життя і багатства на очах у шляхти викинули у воду зі своїх гаманців гроші і продовжували боронитися. Німецька піхота Б. Радзивілла перейшла через насипаний Хубальдом шанець і почала на них наступати великою силою. Козаків було розбито, але вони поодинці боронилися серед боліт, поки їх усіх не було забито. У цій сутичці з козаками, які так і залишились непереможеними, загинуло п'ять німецьких офіцерів і ротмістр полку Б. Радзивілла Корф.

Останній козак, знайшовши на болотному озерці рибальського човна, вскочив у нього і, оточений з усіх боків шляхтою, протягом трьох годин відстрілювався з мушкета, а потім, втративши весь свій порох, боронився косою проти всього королівського війська. Він уже був поранений 14 кулями, але продовжував завзято боронитися, і всі, хто намагався підійти до нього, ледве не були перерізані навпіл його косою. Король, який дивився на цей бій із сусіднього пагорбка, був дуже вражений хоробрістю цієї людини; він наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він складе зброю. Але козак гордо відповів, що про життя уже не дбає і хоче померти як справжній воїн. Шляхтич з Цехановського повіту на Мазовії, зайшовши по горло у воду, поранив його косою, а німецький рейтар пробив його списом.

Услід за відступаючими були послані полки Б. Радзивілла, С. Чарнецького, Я. Вишневецького та М. Калиновського. Вони наздогнали й частково знищили невеликий козацький загін поблизу с. Рудки. Другий загін був знищений на довгій греблі поблизу великого ставу біля с. Івання під Дубном кількома загонами королівських військ, гарнізоном Дубнівської фортеці та людьми Заславського, третій — між Острогом і с. Тайкурами на р. Горинь.

У козацькому таборі королівські війська звільнили шляхетських полонених, у тому числі поручника підканцлера литовського Л. Сапеги Віляновського, і здобули 60 гармат, серед яких 18 великого калібру (за іншими даними, лише 18 гармат), та інші військові машини, хоча їх багато було затоплено в болоті. Взято також 7 бочок пороху, багато готових возів з наметами, коней, сідел, рушниць, три дзвони, військові котли, у наметі І. Богуна — 15 прапорів, у тому числі два подаровані Війську Запорозькому польськими королями Владиславом IV (блакитний з орлом, наполовину білим, наполовину червоним) і Яном Казимиром (червоний з білим орлом і двома православними хрестами), та прапор М. Потоцького, здобутий козаками 28 червня, у болоті знайдено кілька тисяч любок.

За описами, козаки покинули у таборі навіть приготовані борщі, киселі та іншу їжу, у таборі було покинуто навіть м'ясо на рож-

нах, пиріжки у мисках, горох у горщиках, хліб спечений. Шляхтичі здобули багато худоби, вівса, крупи, муки, сала; три дні цю здобич вивозили із козацького табору. Один із шляхтичів, згадуючи про цю здобич, пише: «Бог цією справою покерував, перемогу нам дав і наше голодне військо забезпечив харчами». Така кількість провіанту у козацькому таборі знаходилась у різкому контрасті із становищем польсько-шляхетських військ. Ті, що облягали козацький табір, були більш виснажені від тих, що знаходились в облозі. «В нашому таборі великий недостаток, збільшуються хвороби, голод, падіж коней. З посполитого рушення багато людей хворіють», — зазначав шляхтич з польського табору.

У наметі Б. Хмельницького шляхтич Браніцький знайшов шапку з печаттю Війська Запорозького, оригіналом Зборівського договору, дипломом від султана Хмельницькому на володіння всім Руським князівством і листами від турецького султана, кримського хана, московського царя та Юрія II Ракоці; листи віддано королю. Браніцький також узяв великий срібний каламар Хмельницького. Серед цих документів були й листи деяких польських панів, які спалено, аби нікого не скомпрометували. Скарбницю Війська Запорозького — дві скрині з 30 тисячами талерів, нібито призначених для сплати кримському хану, розграбували солдати поморського воеводи Людвіка Вейгера. Узято жупан Б. Хмельницького з 1500 червоними злотими, його оксамитну, підшиту соболями фезезію, 40 соболів, а біла намету — два вози перських килимів.

Вищезгадані трофеї поляків спростовують версію про планомірний відступ козацької армії. Панічна втеча не стала катастрофою для війська лише тому, що поляки не одразу зрозуміли, що діється, і не почали негайний наступ, а коли почали, козацький ар'єргард зумів їх затримати. До того ж, жалюгідний стан королівського війська не дозволив організувати переслідування супротивника, що дало йому змогу майже безперешкодно відступити.

Втрати козацько-селянських військ були значними, проте не такими великими, як це пізніше рекламували шляхтичі, — від 6 до 30 тисяч. Безпосередні учасники цих подій подають більш реальні

цифри, визначаючи кількість загиблих 10 липня у 3—4 тисячі чоловік, кажучи при цьому, що більша частина козацької армії пішла в Україну в цілості, а шляхтичі, здобувши порожній табір, нічого вже там, крім ям, не знайшли. Вони ж свідчать, що втікачі з Берестецького табору вже «через чотири або п'ять тижнів знову у різних місцях почали бунтуватись, збираючись до Хмельницького за його універсалами», а сам Богдан Хмельницький після Берестецької битви зібрав знову 50 тисяч війська та 40 тисяч татар, готувався до відсічі шляхті. Шляхетську перемогу під Берестечком дуже влучно оцінив вишгородський стольник Млоцький: «Розступалися гори, а народилася смішна миша!»

Після розгрому козацького табору шляхта з посполитого рушення, яка вже раніше вимагала від короля відпустити її додому, відмовилася йти з королем переслідувати козаків, скликала без дозволу короля на полі під Берестечком «коло», обрала маршалком сандомирського підчашого М. Дембіцького, пригрозила сенаторам, що їх порубають шаблями, два дні радилась і ухвалила вертатися додому. Король і сенатори зробили все можливе для того, щоб хоч на два тижні упросити допомогти королю, але шляхта стояла на своєму. Сенаторам вдалося з великими труднощами намовити шляхту на рішення про виплату потрійного податку — 300 тисяч злотих. А поки ця справа вирішувалась, не лише окремі посполиті, але й цілі повіті переправлялись назад через Стир. Цілий полк не зміг стримати тих, хто втік, — вони покидали на дорогах вози і багато харчів, аби лише швидше втекти, і найперш за всіх ті, хто не воював і навіть шабелі не витягав. «Найбільші пани, які володіють великими маєтками і наданнями Речі Посполитої, не хотіли супроводжувати короля навіть на одну милю». Навіть такі пани, як надвірний маршалок Лукаш Опалінський та коронний підканцлер Ієронім Радзейовський, не хотіли підтримати Яна II Казимира.

Король, утративши надію на можливість організації великого походу за відступаючими козацькими військами, не чекаючи закінчення шляхетського «кола», яке він не визнав, 14 липня виїхав із Берестецького табору і затримався під Козиним. Сюди до нього приїхало

кілька шляхтичів попрощатися з ним від імені всього посполитого рушення. Королівські війська перейшли під фортецю магната Фірлея біля с. Орлі, куди прибув і король. Тут відбулася нарада шляхетського командування, що тривала майже три дні. Сенатори, зокрема Я. Вишневецький, наполягали на поході короля на Київ, але Ян II Казимир вирішив послати вслід за козацькими військами Я. Вишневецького, С. Лянцкоронського, М. Калиновського, С. Потоцького із 30-тисячним коронним військом під командуванням М. Потоцького, а сам з обозом, К. Хубальдом, Б. Радзивіллом і полковником Мейделем виїхав 18 липня у Броди. У Бродях Яна II Казимира гостинно прийняв О. Конецпольський, якому король надав привілей на пожиттєве володіння всіма маєтками Корсунського староства, а також тими, які належали запорозьким козакам, особливо тим з них, «які приєдналися до наших бунтарів і досі залишились при Хмелю і козаках». 19 липня він під великим дощем поїхав до Підгорець і через Білий Камінь 20 липня прибув на ніч у Глиняни. Врешті, 21 липня увечері Ян Казимир вїхав у Львів. 3 серпня 1651 року король виїхав зі Львова у Варшаву.

Паралельно з подіями довкола Берестечка загострилася ситуація на північному кордоні козацької території. Згідно із стратегічним задумом Б. Хмельницького, Чернігівський полк у взаємодії з Київським та Ніжинським мав прийняти на себе ймовірний удар великого гетьмана литовського Я. Радзивілла, зупинити його на дніпровському рубежі й забезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу. В середині лютого 1651 року на Чернігово-Сіверщині в укріпленому таборі поблизу селища Ріпки під проводом чернігівського полковника Мартина Небаби було зосереджено майже 20-тисячне військо. Передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожу, а наказний полковник С. Окша отаборився у Стародубі. В середині червня 1651 року козаки М. Небаби оточили Гомель. Утім, змусити тамтешній гарнізон на чолі з капітаном Монтгомері до капітуляції не поталанило. М. Небаба відкликав своїх вояків з-під Гомеля і 23 червня відправив до литовського гетьмана посольство на чолі з С. Пободайлом. Але

Я. Радзивілл уже прийняв принципове рішення про початок воєнної кампанії — козацьких послів було затримано на два тижні.

Вранці 6 липня 1651 року 3-тисячний загін Мирського зненацька напав на залогу в гирлі Сожу, що складалася з 300 козаків. Кілька козаків врятувались і повідомили М. Небабу, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх небагато». Без належної розвідки М. Небаба з 15-тисячним військом негайно виступив з табору під Ріпками і невдовзі розпочав бій із загоном Мирського. Я. Радзивілл, який розпочав форсувати Дніпро, раптово вдарив у фланг війську М. Небаби силами, які вже форсували річку, і відрізав частину козацького війська на чолі із старшиною. М. Небабі довелося битися в оточенні. У бою полягло близько 3—4 тисяч козаків, дехто потрапив у полон і після допиту був страчений. Сам М. Небаба, бачачи тяжке становище, почав відходити пішим ходом, але вороги його наздогнали і вбили. Шляхетний Я. Радзивілл «велів поховати Небабу і насипати велику могилу».

Незважаючи на загибель своїх керманичів, близько 10 тисяч козаків учасно відступили до табору під Ріпками, а потім до Чернігова. Щоправда, литовським воякам дісталися численні трофеї, а саме 14 хоругв-прапорів. Поразка і загибель М. Небаби болісно відгукнулися в Україні. Литовське військо таки вийшло в тил армії Б. Хмельницького. Я. Радзивілл рушив до Чернігова, де порядкував С. Пободайло. Штурмувати добре укріплене місто Я. Радзивілл не наважився і повернув назад у Любеч.

17 липня 1651 року Б. Хмельницький прибув до Білої Церкви, звідти наказав своїм універсалом полковникам білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському і паволоцькому прибути зі своїми полками до Білої Церкви. Він також проінформував їх, що сам з іншими полками збирається під Корсунем. З Білої Церкви гетьман негайно виїхав до Києва, наказав полковнику А. Ждановичу готувати оборону міста і вже 21 липня попрямував до Корсуня.

Литовські війська, у свою чергу, продовжували наступ по Україні. Так, литовський стольник Вінценти Гонсевський погромив козацькі загони на Овруччині і наблизився до Києва, але був відбитий вій-

ськами київського полковника А. Ждановича. 26 липня 1651 року з Любеча виступив Я. Радзивілл. Через тиждень у Вишгороді він з'єднався з В. Гонсевським і наступного дня, 6 серпня, підступив до Києва. У місті почалась паніка, міщани тікали судами вниз по Дніпру. Радзивілл вирішив атакувати місто з трьох сторін. А. Жданович спершу стримував натиск супротивника. Проте штурм, що його готував Я. Радзивілл, не давав козакам жодного шансу його витримати. Тому А. Жданович віддав наказ козакам залишити Київ: полковники прислухалися до порад митрополита С. Косова і печерського архимандрита Й. Гризни здати місто без бою, аби врятувати його від руйнувань. 7 серпня 1651 року Я. Радзивілл вступив у Київ через Золоті Ворота, перед якими представники вищого духовництва і магістрату влаштували йому урочисту зустріч. Але це не врятувало місто від наслівств, грабунків і пляндрування церков.

Захоплення Києва литовським князем співпало з початком швидкого просування польського війська до Білої Церкви. Цей рух відбувався по спустошених землях південної Волині, тому він ускладнювався відсутністю достатньої кількості харчів. М. Потоцький, щоб мати змогу прогодувати вояків — піхота несла відчутні втрати від голоду, — розділив армію на дві колони. Колона М. Потоцького безперешкодно дісталась Любартова. Замок Любартова його захисники здали поручнику М. Потоцького С. Чарнецькому, але всі були винищені. З Луцька поляки виступили до Махнівки, де було призначено загальний збір. 9 серпня 1651 року коронний гетьман М. Потоцький зустрівся тут з колоною О. Конецпольського, що з боями пробилась через Поділля і Брацлавщину, і все військо виступило в напрямку Павлоліччя. Паволоцький полковник намагався організувати відсіч королівським військам і, залишивши місто через зрадницьку позицію міської верхівки, пішов на з'єднання з основними силами Хмельницького.

Богдан Хмельницький швидкими темпами формував нову армію — на початок серпня у нього було 15 тисяч козаків, 2 тисячі татар, 15 гармат. 10 серпня козаки атакували 5 хоругв під Фастовом. Після того як 2 тисячі козаків з 500 татарами погромили 7 добірних

хоругв, загнали їх під Паволоч і відбили 1000 возів з провіантом, М. Потоцький вирішив об'єднати під Паволоччю раніше розділене на дві колони військо. 16 серпня 1651 року поляки розташувалися під стінами Паволочі. Наступного дня сюди прибув з 2 тисячами вершників кам'янецький староста, який пробився через охоплену повстаннями Брацлавщину. Сюди ж, до Паволочі, прибули посланці Я. Радзивілла з пропозицією об'єднання.

Спроба звільнити Київ від литовських військ військами А. Ждановича, посланими Уманським і Білоцерківським полками, зазнала невдачі.

Натомість організовуючи оборону проти наступу польсько-шляхетських військ, Б. Хмельницький намагався використати й дипломатичні засоби. В листі до М. Потоцького від 22 серпня 1651 року він пише: «Ми не бажали розливати кров, але ця зачепка з обох сторін сталася... Вас, Милостивого пана, просимо, щоби Ви своєю мудрою радою того домоглися, щоби нарешті потік крові був загальмований, а його королівська милість зволив нас залишити при наших вольностях, а в королівстві запанував мир, а сили обох сторін до послуг його королівської милості готові були». Другий подібний лист вислав Б. Хмельницький М. Потоцькому 27 серпня того ж року. Водночас гетьман збирав нові сили. Наприкінці серпня до нього приєдналися Іван Богун і Александренко з повстанцями з Брацлавщини. Врешті-решт Київ опинився в оточенні козацьких і повстанських загонів.

Після недовготривалого перепочину польські війська продовжили рух назустріч козацьким силам. 23 серпня поляки з Паволочі попрямували на Триліси, де і зупинилися за милю від містечка. Для здобуття цього містечка М. Потоцький наказав вибрати по одній хоругві з п'яти полків. Наступного дня (24 серпня) містечко було здобуте. Сюди ж М. Потоцькому принесли першого листа від Б. Хмельницького, але він відмовився відповідати, а А. Кисіль відписав козакам, щоб вони «поклонилися королю».

26 серпня поляки підійшли до Фастова. Їм дісталось спустошене місто — козаки і мешканці задалегідь залишили його. Тут М. Потоцький затримався, щоб узгодити свої дії з Радзивіллом. Останній

наполягав на наступі коронного гетьмана на Київ чи на Білу Церкву, але коронний гетьман М. Потоцький наполягав на об'єднанні всіх сил. 2 вересня 1651 року польська армія виступила в напрямку Василькова.

Б. Хмельницький, з'єднавшись з кількома тисячами татар Карачбея, намагаючись не допустити об'єднання двох ворожих армій, направив два сильних зағони на Київ. Та великі гетьмани, польський і литовський, діяли рішуче. М. Потоцький 4 вересня направив на допомогу Я. Радзивілу М. Калиновського з кіннотою і піхотою, і той розбив зағін І. Золотаренка. Зағін Гаркуші атакував з річки і перетопив частину човнів, на яких литовці вивозили з Києва награбоване. 9 вересня М. Потоцький виступив назустріч Радзивілу під Гермаківку, пославши попереду себе 10 хорутв кінноти. 13 вересня обидві армії з'єдналися.

Новий етап переговорів з поляками Б. Хмельницький почав 2 вересня, коли його послі прибули до М. Потоцького під Васильків. Почався обмін листами і посольствами. Йшлося про перемир'я. Враховуючи високу смертність серед вояків і успішні дії партизанських зағонів, що заважали полякам підвозити продовольство, коронний гетьман уже обіцяв козакам і їх гетьману «милосоердя», хоч раніше навіть не бажав з ними розмовляти. 8 вересня 1651 року козаки взяли Павлоч, а наступного дня — Фастів. Ворога було відрізано від західних районів України.

11 вересня український гетьман прийняв польського посла Маховського. Той найбільше наполягав на розриві союзу з татарами, але нашттовхнувся на непоступливість гетьмана. Маховський також наполягав на приїзді гетьмана для продовження переговорів до польського обозу, але Б. Хмельницький наполіг на замку в Білій Церкві. На цей момент гетьман міг розрахувувати на 26 тисяч козаків і 6 тисяч татар.

13 вересня посольство українського гетьмана прибуло до польського табору під Гермаківку, а наступного дня на нараді М. Потоцький вирішив направити до Білої Церкви комісарів на чолі з А. Киселем, які мали домовитись про 22 пункти майбутнього договору. Б. Хмельницький, з свого боку, направив туди І. Виговського з пол-

ковниками. 15 вересня комісари прибули до замку і розпочалися переговори. Після дискусій 16 вересня українська сторона в принципі погодилася на зменшення реєстру до 12 тисяч козаків, розрив союзу з татарами і розташування королівських військ на козацькій території. Здавалося, усіх домовленостей було досягнуто. Але козаки, селяни і татари Карач-бея, що перебували у таборі, запідозрили змову старшини з поляками і зібрались під стінами замку. Було вирішено припинити переговори і вивести комісарів із замку під прикриттям цілого полку. Та на виїзді із замку натовп атакував комісарів; загинула частина козаків та польських слуг, які охороняли послів. Покидавши вози, комісари відступили у замок, а білоцерківський полковник Громка відправив їм на допомогу 300 козаків, бо повстанці готувалися до штурму замку.

У другій половині дня 16 вересня 1651 року із Рокитної під Гермаківку з головними силами виступив Богдан Хмельницький. Протягом ночі повстанці, яких було до 10 тисяч, кілька разів атакували замок, та зранку 17 вересня з підходом козацьких полків повстання було придушене. На очах комісарів гетьман наказав стратити 15 ватажків. 18 вересня Хмельницький розташував свій табір під стінами міста, а наступного дня вивів із замку комісарів, вибачившись перед ними. Водночас гетьман відмовився погодитися на досягнуті на переговорах домовленості. Його умови були 20 тисяч реєстру і відсутність королівських вояків на козацьких землях.

Понервувавшись за своїх послів, коронний гетьман не прийняв умови Б. Хмельницького, 20 вересня з усім військом він вирушив із Гермаківки і наступного дня зупинився під Білою Церквою. Б. Хмельницький запропонував М. Потоцькому поновити переговори. Той погодився і відправив під Гострий Камінь 12 своїх представників для прийняття у козаків присяги. Проте український гетьман 22 вересня відправив назустріч з поляками представників війська, простих козаків (полковник Одинець був єдиним з 12 представником старшини), і ті зажадали від комісарів збереження Зборівського договору, відступу польсько-литовського війська і визнання союзу козаків з татарами. Після цього переговори втратили сенс і представники сторін роз'їхались.

Довідавшись про такий хід переговорів, М. Потоцький вирішив атакувати. Наступного ранку польсько-литовське військо вишикувалось до бою. Справа, поблизу боліт, розташовувалися військові частини під командуванням Я. Радзивілла, в центрі — війська М. Потоцького з усіма гарматами, зліва стояв зі своїм військом М. Калиновський. Коронний гетьман вважав, що деморалізоване під Берестечком козацьке військо буде захищатись під прикриттям табору. Але Б. Хмельницький, помітивши наступ ворога, вивів у поле частину козацьких полків і татарську кінноту, нав'язуючи противнику маневровий бій. Проти козацько-татарських військ досить успішно діяли військові частини Я. Радзивілла, однак головні сили польського війська залишились на місці, не намагаючись переслідувати відступаючих козаків. Поляки побоювалися, що дії козаків — це спосіб заманити шляхетське військо у пастку. Із сутінками всі королівські війська повернулись у табір.

24 вересня 1651 року Б. Хмельницький запропонував поновити переговори, і М. Потоцький погодився. Водночас український гетьман затримав польського посланця і направив козацькі і татарські загони атакувати табір ворога. Поляків атакували з усіх боків до сутінків, завдавши їм відчутних втрат, татари погромили обоз, а вже у темряві союзники напали на польські частини, що вийшли в поле, і М. Потоцький ледве їх урятував.

Уночі Б. Хмельницький направив свого представника до М. Потоцького, наполягаючи на доцільності переговорів. Водночас козацькі і татарські загони щільно блокували ворожий табір. Через нестачу їжі і паші для коней там почався голод. До того ж, наймані жовніри Я. Радзивілла вимагали виплати їм обіцяної платні. Тому переговори були необхідні як українській, так і польській сторони.

25 вересня поляки у своєму обозі з нетерпінням чекали козацьких послів, але замість цього татари атакували обозних слуг, що вийшли за фуражем. Щоб запобігти обходу табору, М. Потоцький вивів кінноту, на яку накинулись козаки і татари і загнали назад у табір. Тепер полякам залишалося лише сидіти у таборі собі на погибель або відступати.

Становище козацького війська було значно краще, але частина старшини наполягала на якнайшвидшому укладенні миру з польським королем. До того ж, невідомо де затримався Іслам-Гірей з ордою. Пам'ятаючи про Берестечко, Б. Хмельницький не міг особливо на нього розраховувати. У цій ситуації 26 вересня гетьман знову направив представника до М. Потоцького з новими вимогами. З огляду на критичне становище свого війська, поляки погодилися на 20-тисячний реєстр, але наполягали на забороні козакам проживати на території Брацлавського та Чернігівського воєводств. 27 вересня український гетьман зажадав, аби М. Потоцький не розташовував польські підрозділи у цих воєводствах до Різдва. Той погодився. На цьому і зупинились.

Наступного дня, 28 вересня, після обміну заручниками, Б. Хмельницький прибув до польського табору. Після деяких суперечок гетьман виторгував згоду М. Потоцького на строки складання реєстру до кінця 1651 року, договір було підписано. Згідно з його статтями, козацький реєстр скорочувався до 20 тисяч, козаки мали право проживати тільки у Київському воєводстві, а ті, що будуть вписані в реєстр з Брацлавського і Чернігівського, повинні були із сім'ями переселитися до Київського воєводства. Всі не вписані в реєстр повертались у панське підданство. Шляхтичі й урядники могли повертатися до маєтків, але до складання реєстру мусили утримуватись від стягування податків. Підрозділи коронного війська розташовувались у Брацлавському і Чернігівському воєводствах з 1652 року. Статті договору зводили нанівець автономію козацької держави, зменшували її територію і збройні сили, але вона не була ліквідована і на її чолі залишився гетьман Хмельницький, що давало надію на поновлення боротьби за незалежність.

Наступного дня польсько-литовські підрозділи почали залишати обоз. 30 вересня гетьман Хмельницький відпустив татар, а 1 жовтня — козацькі полки. 3 жовтня прийшла звістка від хана, що Казі-Гірей з військом уже наближається на допомогу, але поновлювати воєнні дії Богдан Хмельницький уже не мав можливості. Військова кампанія 1651 року завершилась.

У ПАМ'ЯТІ НАРОДНІЙ

Берестецька битва справила сильне й глибоке враження в польських і українських колах. Поляки оцінювали її як реванш за всі понесені шляхтою до того поразки від козаків. Гірко жалкували, що не змогли, через різні недогляди польської старшини, знищити козаччину як таку: тільки погромили козацьку армію, і ту не зовсім. Але все-таки їм було надзвичайно приємно, що вдалося дати доброї прочуханки козакам, та ще й з такими наявними знаками Божої ласки і допомоги полякам (паніка, наслана на татар і козацьке військо через відсутність їх провідника!).

В козацьких колах глибоко відчули цю поразку як компрометацію козаччини, козацької старшини і її голови — самого гетьмана персонально. Декому це було дуже гірко, декому — байдуже, а деяким — навіть і приємно. Ці настрої відбилися почасти і в письменній, і в усній творчості.

Такий запеклий ворог козаччини, як Яким Єрлич, оповідаючи про Берестецьку катастрофу, роль гетьмана і старшини подає у найнесприятливішому освітленні, й у тому нема нічого дивного. Коли втекли татари, «за ними і гетьман розбійницький Хмель разом із Виговським, зіставивши і покинувши військо, втікли за ханом, — повідає він. — А потім старшина, боячись, аби чернь не видала королю, вчинила раду і урадивши посідали на коней і потайки кинули все військо: наготовивши і уробивши кілька гатей через річку Пляшо-

ву — сукнями, коцями, кожухами, полотнами і хто чим мав гатили і зробили їх вісім і почали втікати. А чернь, побачивши се на старшині, їй собі кинулася тікати: як котрий став, без усього наго і без сорочок, без суконь і без сідел почали тікати».

Дуже цікавий вірш — один з найбільш цікавих віршових творів, які нам лишилися з того століття (на жаль, не повний), описує катастрофу нібито з українського стану, але дояльного для короля і Речі Посполитої. Більш стримано, ніж Єрлич, але теж виразно автор симпатизує переможному польському рицарству, а не погромленим козакам. Він не дуже детально подає події, але писаний, очевидно, по гарячих слідах, може, навіть людиною, що сама брала участь у цій війні. Маємо її у двох копіях XVII століття, одна з них надписана так: «Дума козацька о війні з козаками над рікою Стирем». Наводимо скомбінований з обох копій текст.

О ріко Стир! що Хміль за віра, скажи ти всьому миру.
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш радість з війни чи з миру!
Хан наступаєть, сам допомагаєть козакам Ляхов бити:
Под Берестечком малим містечком міл оних кров пролити.
На перевозі чи пак в дорозі короля погромити,
Ляцкими пани да і гетьмани Татаром заплатити.
Хан згоду радить, да не порадить: козаки войну любять!
Ой Казимиру, юж тобі миру із козаками не будеть!
Досюль не знаєш, хоч посилаєш, одкуль хан наступаєть.
З ним згоднусенько Хміль ранесенько к королю приближаєть.
Була погода. Да воевода руський знать войску дасть,
Тоєсть о хані і о гетьмані королю ознаймляєть.
А Лях не дбаєть, не утікаєть, к війні ся прибираєть.
Середа пришла, вся орда вишла: хан і Хміль з козаками)
Зрана штурмуєть і наступаєть. Тихо меже Ляхами.
Аж Конецпольский, хорунжий польский, найперший вибігаєть,
З ним Любомірский, знать муж рицерский, меже войско впадаєть.
Ой Любомире! тобі приміре перед королем іти!
А з козаками і Татарами не новина ся бити!

Скочили хутко, а вже нас тутки козаки утікають.
За ними Ляхи (були ж там страхи!) до табору впадають.
Орда не радить, хоть хан провадить — хоть їх наповідаєть:
Перед Лягами, ой юнаками, що живо утікають.
Да то нічого, пало немного — більш войська єсть Хмельові,
Четверг поправить, як поле ставить хан і Хміль королеві.
Четверг надходить, войско виходить, хан і Хміль з козаками.
Ой не Зборово, война се нова, не як под Пилявцями:
Не утікають, кров проливають, і на Татар не дбають,
В крові татарській і бісурманській гострий міч свій купають.
Тут Казановський богатир польський сердца всім додаваєть,
Для оборони Польської корони голову покладаєть
Бьются що живо, — да вельми диво мні на Осолінського!
Що нас воюєть, не наслідуеть канцліра дядька свого:
Тот був спокійний, не шукав війни, он на нас напираеть —
Яко Лях давний і юнак славний для Польски умираєть.
Бачив рицера хан подканцлера — Сапігу що зближаєть,
А Вишневецький і Любомірський його не видавають.
— Що небож-хане, як знаєш? стане не по пилявецькому:
Не утікають, от наступають ік бунчукові ханському!
— Ой не глядіте, треба ся бити — хан мурз наповідаєть.
А Лях не дбаєть, мурз забиваеть, в їх крові міч свій купаєть.
Пав страх на хана, слав до гетьмана: «Яка нуж уступила!
Щоб твоя рада, істинна зрада, нікому ся не снила!
Я проч одхожу да пак вихожу — за зраду маю) тобі,
Що ми ся стало — кілька пропало мурз моїх! Ти рад же собі!»
В ноги падаєть, тисячі даєть Хмельницький ту ханові:
— Я сенатори Польської корони і короля дам тобі,
Всі бо нестатки і всі достатки завтра їх візьмеш собі!
В п'ятницю рано ушиковане войско до бою було.
Ляхом вигода, а нам негода: небо сонце закрило, —
Бо ся прибрали, всі в шику стали, сонце їм засвітило.
Ляхів козакам славним юнакам і глядіть страшно було!

І довго стали — почать бояли, з Ляхами ся не били;
Аж бачать Ляхи, що на нас страхи, і до нас скочили.
Стали ся гуки. Хан всіми духи з Краковським ся стираєть.
А Вишневецький обіч звитязкий і Хмеля одпираєть.
По десять шика памятний віка сам король наступаєть,
На крик, на гуки, на з діл на пуки нічогенько не дбаєть.
Крик тут повстанєть, гук затим встанєть. Дими день ясний тьмили.
Стрільці-янчаре. А з діл пожари непрестанно світили.
Тут до гетьмана Ляхи з діл; хана zarazом одлучили.
Затим ся стало гды мурз немало і Татаров побили:
Хан утікаєть і кош лишаєть, наметів одбігаєть;
Ляхи гонили, Татарів били, — хан ся не оглядаєть.
Тут зась козаки, хотяй юнаки, ой різко утікали!
Ляхи гонили, і їх стинали, аж табор розірвали;
І гдиби ночи тьма на помочи козакові не була,
Не одна б мати, гди б хто дав знати, козацькая завила!
І так Бог знаєть, що бульш быть маєть: Татаре одступили,
Затим бульш Ляхов, а у нас страхов — бо нас тут обточили.
Трийчі кланяли і упадали — короля смо просили:
По зборовському щоб по старому — щоб есмо тьлько жили!
Мовить не даєть, з очу зганяєть — «Видайте ми гетьмана!
Панів слухайте, старшину дайте, а ідіть бийте хана!»
— Хмеля не маєм, панів слухаєм, Татарів будем бити;
Але старшину — нашу дружину ніт вісти як одступити!
Голод не тучить. Страх з діл нам кучить. Став треба перебивати —
То пак у мосту ніт і хворосту — нічого збудувати!
В неділю в ночи — Бог на помочи — будем ся перебивати:
Вози постелем, кожухи стелем, воді того не зняти!
Ляхи познали, всі в шика стали, і на нас пильнували —
Всі в поле вишли, ми теж не пришли, і понеділка ждали.
А в понеділок — одбігли ділок, і борошна усього;
Перебиваєм та погибаєм! Щаслив хто вийшов з того!
Тії пливають; до тих стріляють; ставища заливають.
А других в нетрі в лісі як вепрів диких забивають...

Народні спогади про Берестецьку битву можна знайти ще в кількох більш або менш літературних пам'ятках.

Оповідання, записане М. Костомаровим у 1845 році на самому Берестецькому полі й опубліковане в його листі того часу, дає цікаву ілюстрацію цього процесу: мотиви сварки Нечая з Хмельницьким і зради Хмельницького, що спричинила катастрофу Нечая під Берестечком. За цим оповіданням, у козаків були два головні ватажки — Хмельницький і Нечай; під Берестечком вони посварилися, і Хмельницький нібито навмисно покинув військо. Ляхи підманили Нечая: покликали його з козаками на бенкет, а тим часом зайшли за Пляшівку, перекопали річку й почали з обох боків стріляти. Вода розлилася, і козаки не знали, що робити. Вони зрубали березу і стали нею переходити, та так потопилися, що всю Пляшівку загатили (два стави на ній носять назву: Великий Козак і Малий Козак — там, мовляв, потонули козаки, і справді там знаходять у великій кількості зброю і людські кістки). Тема була дуже популярна і сильно поширена: своєю популярністю вона завдячує тому, що увібрала в себе пісню про Берестечко.

Небагато існує точно відомих місць битв того часу. Одним з них є поле бою під Берестечком. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Рівненської обл.) існує з 1966 року (як музей-заповідник «Козацькі могили»), статус державного заповідника він отримав у 1991 році. А 10 вересня 2008 року Указом Президента України В. А. Ющенка заповідникові надано статус Національного. Майже 30 років його директором був заслужений працівник культури України Павло Лотоцький. Комплекс заповідника в основному був створений до 1914 року: на острові Журавлиха перенесли з с. Острова церкву Св. Михайла, пам'ятку дерев'яного зодчества XVII століття, спорудили храм-усипальницю Св. Георгія Переможця, в нижньому ярусі якої вміщено саркофаг із кістками козаків, загиблих під Берестечком, частково звели муровану стіну, вивершили приміщення для монастирського скита (тепер музей). У 80—90-ті роки минулого століття під керівництвом доктора

історичних наук Ігоря Сवेशнікова виконано великий обсяг археологічних досліджень козацької переправи, що дозволило поповнити фонди музею унікальними знахідками. Судячи з багатьох знахідок, кількість загиблих українців значно перебільшена. Так, у районі переправи через Пляшеву знайдено лише близько сотні останків тих, хто переправлявся.

У 1991 році урочисто відкрито пам'ятник козакам та селянам-повстанцям (скульптор Анатолій Куц).

Діє Свято-Георгіївський чоловічий монастир Української православної церкви Київського патріархату.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Балабан** — полковник королівської армії.
Бейдковський — шляхтич з полку Я. Вишневецького.
Богун Іван Федорович (?—1664) — вінницький (кальницький), потім брацлавський полковник.
Браніцький Ян Клеменс (бл. 1624—1673) — коронний підстолій.
Виговський Іван Остапович (?—1664) — генеральний писар Війська Запорозького.
Вишневецький Ярема Міхал (1612—1651) — воєвода руський.
Віляновський (Велямовський) — поручник Л. К. Сапеги.
Віммер Я. — польський військовий історик.
Войша С. — польський шляхтич.
Воронченко Яків — козацький черкаський полковник.
Ганжа — колишній реєстровий козак.
Гладкий Матвій — козацький миргородський полковник.
Глух Семен — козацький уманський полковник.
Головацький Петро — козацький переяславський полковник.
Гонсевський Вінценти (?—1662) — литовський стольник.
Громика Михайло — козацький білоцерківський полковник.
Гулевич — звенигородський староста.
Гуляницький Іван — козацький корсунський полковник.
Дембіцький Марцін — сандомирський підчаший.
Денгофф Сигізмунд — сокальський староста.
Джаджалій (Джеджалій) Філон — козацький кропив'янський полковник.

- Жданович Антон** — козацький київський полковник.
- Забуський Семен** — колишній реєстровий козак, який перейшов на бік шляхти.
- Замойський Олександр** — коронний стражник.
- Замойський Ян** — калуський староста.
- Заславський-Острозький Владислав Домінік** (?— 1656) — князь, польський магнат, воевода сандомирський, потім краківський.
- Зебжидовський Міхал** — коронний мечник.
- Золотаренко Іван** — козацький ніжинський полковник.
- Іслам-Гірей III** (1624—1654) — кримський хан.
- Калиновський Мартин** (?—1652) — чернігівський воевода, гетьман польний.
- Кисіль Адам Свентольдович** (бл. 1600—1653) — київський воевода.
- Кисіль Микола** (?—1651) — брат Адама, черкаський староста.
- Конецпольський Олександр** (1620—1659) — коронний хорунжий, потім сандомирський воевода.
- Костка-Наперський Олександр** (?—1651) — провідник антифеодалного повстання у Краківському воеводстві.
- Кривоніс Максим** (?—1648) — козацький лисянський полковник.
- Криса Михайло** — козацький чигиринський полковник, нобілітований польським сеймом за зраду під Берестечком у 1651 році.
- Кричевський Михайло (Станіслав)** (?—1649) — козацький чигиринський полковник, потім переяславський полковник.
- Кучак** (?—1651) — козацький канівський полковник.
- Лезненський Владислав** — познанський підкоморій.
- Лігенза** — перемишльський мечник.
- Лобода Федір** — козацький переяславський полковник.
- Лукул Василь** (1634—1651) — молдавський господар.
- Любомирський Костянтин** — сондецький староста.
- Ляцкоронський Збігнев** — сокальський староста.
- Ляцкоронський Станіслав** (?—1657) — брацлавський воевода, кам'янецький каштелян, потім великий гетьман коронний.
- Мислішевський Ян** — черняхівський хорунжий, полковник королівської армії.

Мишковський Владислав — воевода сандомирський, потім брацлавський, краківський.

Млоцький — вишгородський стольник.

Муффрах-мурза — підскарбій хана Іслам-Гірея II.

Небаба Мартин (?—1651) — козацький чернігівський полковник.

Нечай Данило — козацький брацлавський, потім білоруський полковник.

Нітшох — татарський мурза.

Носач Тимофій — козацький прилуцький полковник.

Нураддін — султан, підлеглий кримському хану.

Оссолінський Адам — люблінський староста.

Пшиємський Зигмунд — генерал королівської артилерії.

Піноччі Джованні — секретар короля Яна Казимира.

Потоцький Миколай (?—1651) — краківський каштелян, великий гетьман коронний.

Потоцький Станіслав (1576—1667) — подільський воевода, потім великий гетьман коронний.

Потоцький Стефан (?— 648) — королівський полковник.

Пушкар Мартин — козацький полтавський полковник.

Радченко (Ратченко) Михайло — козацький наказний миргородський полковник.

Радзивілл Богуслав (1612—1655) — великий хорунжий литовський.

Радзивілл Януш (1612—1655) — великий гетьман литовський.

Ракоці (Ракочий) Юрій II (1615—1660) — трансільванський князь.

Ракоці Сигізмунд — трансільванський князь, брат Юрія II.

Рясновецький Григорій — козак Білоцерківського полку.

Савич Семен (Пиник) — козацький канівський полковник.

Сапега Кшиштоф — литовський обозний.

Сапега Леон Казимир (1609—1656) — литовський підканцлер.

Сапега Павел Ян (1610—1655) — вітебський, потім віленський воевода, потім великий гетьман литовський.

Сигізмунд III Ваза (1556—1632) — польський король.

Собеський Ян (1624—1696) — яворівський староста, польський король Ян III.

Стемпковський Габріель — ротмістр Я. Вишневецького.
Тутай-бей (?—1651) — мурза перекопський.
Хартунг Йоганн — німецький офіцер на службі польського короля.
Хмельницький Тимофій — син гетьмана Богдана Хмельницького.
Хмельницька (Чаплинська) Олена (?—1651) — жінка Богдана Хмельницького.
Хубальд Кшиштоф — генерал королівської армії.
Чаплинський Дмитро — чигиринський підстароста (XVII ст.).
Чарнецький Стефан (1599—1665) — поручник М. Потоцького, військовий суддя, великий гетьман коронний.
Щавинський Ян Шимон (1577—1673) — брестський воєвода.
Ян Казимир (1609—1672) — польський король.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відпов. ред.) та ін. — К., 2006.
2. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — К., 1954.
3. *Коляда І.* Богдан Хмельницький. — Харків, 2010.
4. *Реєнт О., Коляда І.* Усі гетьмани України. — Харків, 2007.
5. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993.
6. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). — К., 2009.
7. *Стороженко І.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.
8. *Свєшніков І.* Битва під Берестечком. — Л., 1992.
9. *Рудницький Ю.* Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. — Л., 2008.
10. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002.
11. *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.
12. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954.
13. *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996.
14. *Каманин І.* Битва козаків з поляками під м. Берестечком в юніе 1651 г. — К., 1910.
15. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. — Т. 1—3. — СПб., 1887.

ЗМІСТ

Вступне слово	3
Національно-визвольна війна середини XVII століття: передумови та причини	6
Гетьман Богдан Хмельницький	9
Перші перемоги	14
Військові дії 1649 року	33
Напередодні Берестечка	40
Плани воюючих сторін	44
Польський табір	49
Козацький табір	60
Похід під Берестечко	65
Початок битви	71
У розпалі битви	74
Хан	80
Богдан Хмельницький у дні Берестецької битви	83
Облога козацького табору під Берестечком	88
Полковник Іван Богун	96
Білоцерківський мир	101
У пам'яті народній	110
Іменний покажчик	116
Література	120

Науково-популярне видання

КОЛЯДА Ігор Анатолійович
МАРЧЕНКО Сергій Анатолійович
КИРІЄНКО Олександр Юрійович

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 22.12.15. Формат 70×108^{1/32}.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 6,18.
Тираж 2000 прим. Замовлення № .

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

